

VERBUM HOLOCAUST BIBLIOTHEEK

Isaac Lipschits

Onbestelbaar

*Herinneringen in briefvorm aan
de Jodenvervolging in Rotterdam*

Stichting Comité
Loods 24

NEDERLANDS **AUSCHWITZ** COMITÉ

Stichting *Holocaust Herdenking*

Onbestelbaar

*Herinneringen in briefvorm aan
de Jodenvervolging in Rotterdam*

Dit boek wordt u aangeboden ter gelegenheid van
Holocaust Memorial Day / Auschwitz Herdenking
Rotterdam, 27 januari 2008

Een initiatief van

in samenwerking met

Stichting Comité
Loods 24

NEDERLANDS AUSCHWITZ COMITÉ

Stichting Holocaust Herdenking

Isaac Lipschits

Onbestelbaar

*Herinneringen in briefvorm aan
de Jodenvervolging in Rotterdam*

Laren (NH), 2008

Onbestelbaar. Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam is in januari 2008 gratis verspreid in Rotterdam ter nagedachtenis aan alle Rotterdamse Joodse slachtoffers. Dit initiatief is genomen door Uitgeverij Verbum. Met deze uitgave wil Uitgeverij Verbum inhoud geven aan het blijvend herdenken van de mensonterende en schaamteloze Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog:

Nooit meer Auschwitz
Nooit meer antisemitisme
Nooit meer discriminatie

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door steun van:
Uitgeverij Verbum (Verbum Holocaust Bibliotheek)
Stichting Comité Loods 24
Gemeente Rotterdam
Nederlands Auschwitz Comité
Stichting Holocaust Herdenking

© 2008 Prof. Dr. I. Lipschits en Uitgeverij Verbum
© 2008 De Holocaust in het kort, G. van Boom
Omslagontwerp en boekverzorging: Mirjam Roest,
Quasi Grafische Producties, Bilthoven

ISBN 10 90-742740-6-4
ISBN 13 9789074274067
NUR 680

Meer informatie over Verbum Holocaust Bibliotheek:
www.verbum.nl
info@verbum.nl

Inhoud

Voorwoord

Mr. I. W. Opstelten, burgemeester Rotterdam 7

Onbestelbaar. Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam

Isaac Lipschits 9

De Holocaust in het kort

Gerton van Boom 63

Holocaust links 76

Holocaust Verbum Bibliotheek 77

Voorwoord

Letterlijk en figuurlijk heeft de Tweede Wereldoorlog een groot gat geslagen in Rotterdam. Het hart van de stad Rotterdam werd door het bombardement in één klap weggevaagd. De bevolking en met name de Joden werden hard getroffen. Slechts enkele Joden hebben de oorlog overleefd.

Deze tijd is in het geheugen van veel Rotterdammers gegrift. Het verhaal in dit boek zal voor hen die de oorlog hebben meegemaakt herkenbaar zijn. Schokkend en herkenbaar. Maar ook voor mensen die de oorlog niet hebben meegemaakt, is het een indringend en aangrijpend verhaal. Het is belangrijk dat zij dit boek lezen en stilstaan bij deze vreselijke periode. Want dat is waar het uiteindelijk om gaat.

De herinnering aan deze schaamteloze en mensonterende periode uit de geschiedenis moet levend worden gehouden. Het leert ons dat we alert moeten zijn op wat er nu in onze omgeving en samenleving gebeurt. Discriminatie, onverdraagzaamheid, racisme, antisemitisme; de verspreiding van haat mag geen kans meer krijgen. We zijn daar allen verantwoordelijk voor.

Om de herinnering levend te houden aan allen wier leven wreed en brutaal werd ontnomen, is 27 januari, de dag waarop in 1945 Auschwitz werd bevrijd, door de Verenigde Naties uitgeroepen tot Holocaust Herdenkingsdag. Het is om het belang van deze dag te onderstrepen en ter nagedachtenis van de slachtoffers dat u dit boek voor u hebt liggen. Onbestelbaar is slechts één verhaal van de vele miljoenen. Opdat ook u niet vergeet.

Ivo Opstelten, Burgemeester van Rotterdam

Isaac Lipschits

Onbestelbaar

*Herinneringen in briefvorm aan
de Jodenvervolging in Rotterdam*

En brieven werden door
middel van ijlboden verzonden
naar alle gewesten des konings,
dat men zou verdelgen, doden en
uitroeien alle Joden, van knaap tot
grijsaard, zelfs kinderen en vrouwen,
op één dag, op den dertienden
van de twaalfde maand - dat is
de maand Adar - en dat men hun
bezittingen zou buitmaken. Een
afschrift van den brief moest in
elk gewest als wet uitgevaardigd
en aan alle volken bekend gemaakt
worden, opdat zij tegen dezen dag
zich gereed zullen houden

Uit het boek Esther, 3:13-14

Groningen, 5 februari 1992

Lieve Moeder,

Vandaag is het Uw geboortedag. Twee-en-negentig jaar zou U zijn geworden. Als U de oorlog zou hebben overleefd, zou U waarschijnlijk toch niet meer in leven zijn. Dat is een gedachte die me steun geeft, al zal ik nooit aan het idee wennen dat ze U hebben vermoord.

Bijna vijftig jaar geleden heb ik U voor het laatst gezien. Vader en U zaten ondergedoken bij oom Piet en tante Nel, op de Schieweg. Ik zat ergens in Crooswijk, bij mensen die erg bang waren met het Joodse jongetje dat ze in huis hadden genomen. Twee keer in de week mocht ik, vroeg in de avond, naar U toe, op dinsdag en op vrijdag. Als ik op dinsdagavond bij U wegging dacht ik: morgen kan ik zeggen dat ik overmorgen weer naar Vader en Moeder ga.

Het schrijven van deze brief heb ik steeds uitgesteld. Maar iemand moet U toch verslag uitbrengen over wat er gebeurd is met ons gezin en met de familie van U en met die van Vader. Ik ben de enige die dat nog kan doen en ik ben ook niet meer een van de jongsten. Ik ben al twintig jaar ouder dan U ooit geworden bent. Alex kan U geen verslag uitbrengen. Hij weet er niets vanaf; hij was nog geen jaar oud toen de oorlog uitbrak. En behalve Alex en ik leeft er niemand meer van ons gezin. U begrijpt dus wel dat ik niet zo veel leuks te schrijven heb. Ik ben bang om het U allemaal te vertellen en daarom heeft het zo lang geduurd voordat ik aan deze brief begon.

Ik herinner me nog wel een hoop dingen van vóór de oorlog. Maar ik weet alles niet meer zo nauwkeurig en ik kan U niet meer vragen hoe het precies was. We woonden in de Agniesestraat op nummer 59b. Ik ging naar de bewaarschool in de Rembrandtstraat. U bracht en haalde me altijd. Je moest daar van die blauw-grijze schortjes dragen met opgestikte stroken waarop spelende kinderen stonden afgebeeld. Onderweg vertelde U me verhalen. Ik vond dat prachtig, maar ik begreep lang niet alles. Over schapenwolkjes en over een Herder die op alle mensen paste en voor alle mensen zorgde en over het Uitverkoren Volk. Ik vond het allemaal best, als ik maar naar Uw stem mocht luisteren. En thuis mocht ik op Uw schoot zitten en vertelde U me dat ik later niet marktkoopman zou worden, maar dat ik zou leren.

Ons huis kan ik me nog goed voor de geest halen. Je moest vanaf de straat een stoepje van vier stenen tredjes op en boven waren twee deuren, rechts voor het bovenhuis en links voor ons benedenhuis. In de gang, direct links, was de deur naar de slaapkamer van Vader en U. In mijn herinnering is het bed dat daar

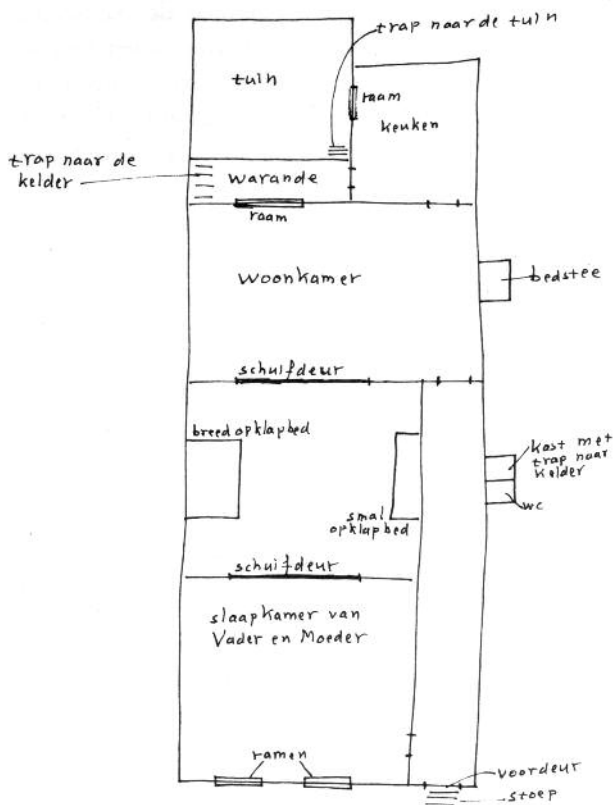
stond enorm groot, maar dat komt misschien omdat ik toen nog zo'n klein jongetje was. Als Vader vroeg in de ochtend naar de markt ging en ik wakker werd, mocht ik bij U in bed liggen.

Rechts in de gang was de wc en een deur waardoor je op de trap naar de kelder kwam. Liep je rechtuit de gang in, dan kwam je door een deur in de woonkamer. In de rechtermuur zat een bedstee met twee deuren ervoor. Daar sliep Maup. In de kamer stond een grote rechthoekige eettafel en ik herinner me ook nog een grote rood-pluche stoel waar Vader altijd in zat.

Tussen Uw slaapkamer en de woonkamer lag nog een slaapkamer. Die was door grote schuifdeuren afgescheiden van de twee andere kamers. Er waren geen ramen. Aan de ene kant stond een éénpersoonopklapbed, waar Bep sliep tot zij in de zomer van 1940 trouwde. Aan de andere kant stond een opklapbed voor twee personen waar Levi, Jaap en ik sliepen. Levi trouwde in de winter van 1939 en daarna hadden Jaap en ik het bed voor ons tweeën.

Vanuit de woonkamer ging je door een deur naar de keuken. Ik weet nog precies hoe het balletje deeg smaakte dat ik van U kreeg als U boterkoek ging bakken en ik hoor nog het pruttelende geluid van de perekoegel die de hele dag op het petroleumstelletje stond. Ik kan de gekookte vis nog ruiken, waar Vader zoveel van hield en die ik niet lustte (maar wel moest eten).

Door een tweede deur in de keuken kwam je op de warande en vandaar liep een trap van een paar treden naar het tuintje achter het huis. Een piepklein stukje grond met in het midden een vierkant met kiezelsteentjes en aan de randen wat planten, waarvan

Agniesestraat

ik me de hortensia's nog herinner. Als het mooi weer was, hing U de was op in de tuin en niet in de kelder.

Vanuit de tuin kon je over een klein trappetje in de kelder komen. Die kelder liep onder het hele huis door. Daar stond de grote Keulse pot met gezouten snijboontjes met een doek erover en een Rotterdams kinderhoofdje voor het gewicht er bovenop. Ik heb heel wat uren in die grote kelder gespeeld, alleen en met buurkinderen. We hebben in die kelder gezeten bij het bombardement op Rotterdam in mei 1940. Van dat bombardement herinner ik me alleen nog maar het lawaai van de bommen en de buurvrouw van boven. Zij zat op haar knieën met gevouwen handen hardop te praten. U hebt me uitgelegd dat zij zo met God sprak.

Ik ga af en toe nog wel eens kijken in de Agniesestraat. U zou het niet herkennen. Ze hebben alle huizen opgeknapt en ze hebben van ieder benedenhuis en bovenhuis één huis gemaakt. Er wonen nu allemaal mensen die uit Turkije komen. Hoe die Turken na de oorlog in Rotterdam terecht zijn gekomen is een ingewikkeld verhaal, dat er nu niet zoveel toe doet.

Ik speelde vaak buiten. Er woonden veel kinderen in onze straat. Loetje Swaab was mijn beste vriend. Hij woonde schuin tegenover ons, boven het pakhuis van de groenteboer. We voetbalden en als de meisjes meededen, speelden we diefje-met-verlos. Of we renden mee als de vrijwillige brandweer in de Vijverhofstraat er op uit trok. Dan snerpten er overal fluitjes, ook in onze straat, om de mannen van de vrijwillige brandweer op te roepen.

Af en toe mocht ik al een boodschap doen. Voor U naar de waterstoker in Herlaerstraat. Daar werden emmers met heet

water verkocht: twee emmers aan een juk dat mensen op hun schouders droegen. Ik was daar natuurlijk te klein voor. Ik mocht wel suiker halen of zoiets. De waterstoker verkocht snoep voor een cent. Soms kreeg ik van Levi, die graag wilde laten merken mijn oudste broer te zijn, een cent om snoep te kopen.

Voor Vader mocht ik bij de sigarenman op de hoek van de Agniesestraat en de Herlaerstraat sigaretten halen. Altijd een pakje Broches, platte Egyptische sigaretten met een gouden (of zilveren?) mondstuk. Ik geloof dat die sigarenman Heldring heette. Na de oorlog hebben mensen mij verteld dat Vader bij hem spulletjes in bewaring had gegeven. Ik heb er nog naar gevraagd, maar hij zei niets te hebben gekregen. Ik zou niet weten wat Vader daar in bewaring zou kunnen hebben gegeven. Wij waren toch arme mensen?

Toen ik zes jaar werd moest ik, behalve naar de gewone school, ook naar de Joodse school bij het Hofplein bij meester Vorst. Op woensdagmiddag en op zondagochtend. De verhalen uit Tenach vond ik wel interessant, maar het uit 't hoofd leren van de broches vond ik vreselijk. In de klas moesten we ze opdreunen, net zoals de tafels van vermenigvuldiging op de gewone school. En je had voor alles een broche: als je brood at, als je op reis ging, als het onweerde, als je een regenboog zag.

Thuis hadden we van die vaste, steeds terugkerende dingen. Oudejaarsavond werd met veel tantes en ooms, neven en nichtjes gevierd. De twee schuifdeuren gingen open en lange schragen van de markt stonden van Uw slaapkamer tot in de woonkamer. We speelden een kaartspel waarbij je voor een cent een bepaalde kaart die je nodig had van een ander kon kopen. Er was veel snoep en later op de avond kwamen er Boerenjong-

ens op tafel, waarvan de kinderen een klein beetje mochten proeven.

Op vrijdagavond eten van het witte tafelkleed met meestal kippensoep en vaak perekoegel. Later op de avond altijd fruit, waar Vader voor zorgde, en soms pinda's in de dop, gekonfijte dadels en chocolaatjes. Zaterdag was de belangrijkste marktday voor Vader. Op die dag ging hij al heel vroeg weg. Hij had een vaste plaats op de Goudsche Singel, tegenover het Boschje. Daar stond hij altijd met bananen. De Koning van de Standwerkers noemden ze hem. Zo heeft hij een keer op de omslag van *Groot Rotterdam* gestaan. Die foto hangt nu bij mij aan de muur. Vader staat tussen de kisten met bananen met Maup naast hem om een handje te helpen en op de achtergrond zie je het Boschje. Op zaterdagochtend ging ik op de autopod naar hem toe om een pakje boterhammen te brengen.

Op zondag sliepen U en Vader uit. Op tafel stond een bordje met mijn boterhammen. Als ik die op had, ging ik naar de Joodse school en als ik thuiskwam, moest ik alle schoenen poetsen. Wanneer ik daarmee klaar was keek Vader of ik het wel goed gedaan had. Als een hak niet glom, maakte hij altijd hetzelfde grapje: achter wonen ook mensen. Waren alle schoenen in orde, dan gaf hij mij mijn zakgeld: een dubbeltje. Daarmee liep ik naar de bioscoop Asta in de Hoogstraat. De portier stond in een cowboypak en er draaide altijd een cowboyfilm. Na afloop was ik de held van de film en reed ik op het paard naar huis.

Van U kreeg ik iedere week een paar centjes om twee boeken te lenen uit de leesbibliotheek in de Teilingerstraat. Ik hield van lezen en dat vond U fijn. Misschien hield ik wel van lezen omdat U dat fijn vond, Tegen de tijd dat ik naar bed moest ging ik ach-

ter de grote stoel van vader zitten lezen in de hoop dat Vader en U zouden vergeten dat ik er nog zat.

Vanaf mijn vijfde jaar ging ik, om aan te sterken, 's zomers naar een Joods vakantiehuis. Veel later heb ik gelezen dat het verblijf daar voor mij betaald werd door het Joods Armbestuur. Meestal ging ik naar het huis in Ter Heide, vlakbij Monster, aan zee. Ik herinner me nog het huislied, dat we moesten zingen op de wijs van *Op de grote stille heide*:

*In Ter Heide moet je wezen
In Ter Heide moet je zijn
Word je beleemaal genezen
Van je ziekte en je pijn*

De eerste keer dat ik daar was, was ik de jongste van alle kinderen. Ik moest slapen op de slaapzaal van de grote meisjes. Daar zag ik voor het eerst naakte vrouwenlichamen: als zij naar bed gingen en ik net deed of ik sliep en door mijn wimpers gluurde. Ik heb daar nog tientallen jaren van gedroomd. Niet alleen maar wat U misschien denkt. In mijn dromen zag ik al die meisjes naakt de gaskamer ingaan.

De vrijdagavonden daar waren prachtig. Het hele huis was schoongemaakt. In de grote eetzaal stonden de feestelijk gedekte tafels. We zeiden de broches en het eten was extra lekker. Daarna bensjten we en zongen we liedjes om de sjabbes welkom te heten. De directrice zat aan het hoofd van één van de tafels. Ze had een schoon, wit schort aan, dat stijf stond van de stijfsel. Het hoogtepunt voor mij was als ik naar voren werd geroepen en ik op haar schoot mocht zitten. Het gesteven schort prikte in mijn benen. En ze zong:

*Als Iesje gaat trouwen
Met een meisje zo fijn
Dan moet ze in Holland geboren zijn.*

Tot mijn tiende jaar heb ik een gelukkige jeugd gehad. Ik herinner me eigenlijk geen nare dingen, behalve dat U vaak verdrietig was. Ik heb nooit begrepen waarom dat was en nu zal ik er wel nooit meer achter komen. U huilde vaak en dan wilde U mij op schoot hebben. Iedere keer zei U weer dat ik later niet op de markt moest gaan staan en dat ik moest leren. U had het over de zin van het leed en ik wist niet wat U daarmee bedoelde.

Was U verdrietig omdat we zo arm waren? Ik heb later wel begrepen dat we het zeker niet ruim hadden. Voordat het Joodse Armbestuur voor je betaalde, moest je weinig te besteden hebben. U bracht vaak dingen naar de lommerd en dat doe je niet van je rijkdom. Toch kan ik me niet voorstellen dat dat de reden van Uw verdriet was. U mopperde wel en Vader werd wel driftig als er een scheur in mijn kleren zat, maar ik kan me niet herinneren dat ik ooit honger heb gehad of dat er geen eten thuis was of dat ik m'n zondagse dubbeltje niet kreeg of de paar centen van U om boeken te lenen.

Of ging het niet goed tussen U en Vader? Ik heb daar nooit iets van gemerkt. Ik vond laatst een advertentie die U in 1938 in een krant liet zetten ter gelegenheid van de veertigste verjaardag van Vader. Daarin wenst U 'mijn Man en onze zorgzame Vader' nog vele jaren toe. Heel erg veel jaren zijn het niet geworden.

Maandag 5 september wordt mijn
Man en onze zorgzame Vader

SANDER LIPSCHITS

40 jaar. Nog vele jaren worden hem
toegewenst door zijn Vrouw, Kinder-
en Verloofde.

G. LIPSCHITS

Agniesestraat 59, Rotterdam.

*Ik vond laatst een advertentie die U in 1938 in de krant
liet zetten.*

Heden werden wij verblijd met een
Zoon en Broer. Wij noemen hem

ALEX

S.LIPSCHITS-

GROOTKERK

LEVI

REBECCA en Verloofde

MOURITS en Verloofde

JACOB

IZAÄC.

Rotterdam, 22 juni 1939.

Agniesestraat 59.

*...al die tijd kreeg ik de volle aandacht van U. Dat veranderde
in 1939 met de geboorte van Alex.*

Bijna 9 jaar lang ben ik de jongste in het gezin geweest en al die tijd kreeg ik de volle aandacht van U. Dat veranderde in 1939 met de geboorte van Alex. De nacht waarin hij geboren werd moest ik bij oom Jacob - Uw jongste broer - en tante Mietje logeren; zij woonden ook in de Agniesestraat, op nummer 19. Toen ik die ochtend thuiskwam was Uw zesde kind geboren. Hij was een nakomertje in het gezin. Ik vond het leuk een klein broertje erbij te hebben. Ik was net op een leeftijd dat ik het prettig vond wat minder in het middelpunt van de belangstelling en van ieders aandacht te staan. Ik kreeg meer vrijheid en hoefde minder verantwoording af te leggen.

Toen de oorlog in Nederland begon, was U veertig jaar en Vader één-en-veertig.

Levi, Uw oudste zoon, was drie-en-twintig jaar. Hij was eind 1939 getrouwd en met zijn vrouw Martha woonde hij in Schiedam in de Stationsstraat. U stuurde me vaak naar ze toe. Zogenaamd voor een boodschap, maar ik geloof dat U het wel prettig vond dat ik daarheen ging en U alle aandacht kon geven aan Alex. Ik vond het fijn om het kleine stukje met de trein te reizen en de paar minuten naar het huis van Martha en Levi te lopen. Het was een klein huisje en de woonkamer was altijd rommelig en gezellig. Martha was een Jiddisje memme voor me. Ze verlangde naar een eigen kind en dat kreeg ze in februari 1941. U was zo trots op Uw eerste kleinkind, nog wel een kleindochter die naar U werd genoemd: Grietje. Ik heb een foto van U en kleine Grietje in het tuintje in de Agniesestraat. Levi stond, net als Vader, als standwerker op de markt. Niet met fruit, maar met plakken chocolade.

Bep, de enige dochter in het gezin, vierde haar 21ste verjaardag een dag voor de inval in Nederland. Ze was al verloofd met Izak; zij trouwden in de zomer van 1940. Bep zal voor de oorlog wel een baan hebben gehad, maar ik heb geen idee wat ze deed. Na het bombardement ging ze met een bakfiets het gebombardeerde Rotterdam in en verkocht ze de puinruimers koeken, kogelflesjes limonade, chocolademelk en chocoladerepen. In die zomervakantie mocht ik vaak met haar mee en dan moest ik van U die blauwe overall aantrekken.

Nadat ze waren getrouwd gingen Bep en Izak op een bovenhuis aan de Noordsingel wonen. Dat was veel deftiger dan de Agniesestraat of de Schiedamse Stationsstraat. Ik heb in die dagen dingen raar gevonden die ik pas veel later ben gaan begrijpen. Dat ik hun burens nooit mocht zeggen dat Izak met een voddenkar door de stad liep. Dat Izak met de voddenkar nooit in de buurt van de Noordsingel mocht komen. Dat hun meubels chic waren en hun zondagse kleren modieus. Nu begrijp ik dat Bep en Izak probeerden zich te ontworstelen aan het armoedige milieu waarin ze opgegroeid waren.

Maup was negentien jaar toen de oorlog in Nederland begon. Hij stond ook op de markt, als ik het goed heb met gereedschap. Hij was ook verloofd en zijn meisje had zwart haar, zwarte ogen en een wat donkere gelaatskleur. Ik vermoed dat zij een Portugese Jodin was. Ik herinner me haar naam niet. U zult wel gemerkt hebben dat ik hartstikke verliefd op haar was. Maup had een grammofoon en ik denk dat hij alle plaatjes bezat van Johnny en Jones. Ik had een liedje uit mijn hoofd geleerd en als ik dat zong, gaf Maup me een cent.

Meneer Dinges

Weet niet wat swing is

Hij weet niet wat een saxofoon voor een ding is

Als zijn radio kapot is

Wat voor de burens een genot is

Verder ken ik het niet meer.

Daarna kwam Jaap. Hij was dertien jaar toen de oorlog uitbrak. Een paar maanden daarvoor deed hij zijn bar mitswe in de sjoel aan de Botersloot. Er is een foto van hem als barmitswejongen: tefille in zijn handen, talles om zijn schouder, hoed op zijn hoofd, stropdas voor, glimmende schoenen (vast door mij gepoetst) en in plus-four - drollenvanger noemden we dat, maar dat mocht niet van U. Jaap hielp Vader op de markt.

In de rij van kinderen volgde ik, negen jaar bij het uitbreken van de oorlog, en ten slotte Alex, de jongste, die zijn eerste verjaardag nog moest vieren.

Dat waren ze, Uw ene dochter en vijf zonen.

Ik herinner me van voor de oorlog al de spanning thuis. We hadden een radio en als iemand onder het nieuws praatte, werd Vader driftig en begon hij te schreeuwen. Hij heeft een keer naar een redevoering van Hitler geluisterd en hij was daar zo mee bezig dat hij vergat mij naar bed te sturen, terwijl het al lang mijn bedtijd was.

U moet in die oorlogsjaren wel veel zorgen hebben gehad. U hebt moeten toezien hoe het gezin uit elkaar viel en vernietigd werd. Vader en de thuiswonende oudere kinderen brachten het

geld binnen waarmee U alles moest regelen. Met alles, grote en kleine problemen, kwamen we bij U en U zult zich wel voor de ondergang van ons gezin verantwoordelijk hebben gevoeld. Ik weet dat U vóór de oorlog het gezin in stand hebt moeten houden in armoedige omstandigheden en U zult wel voldoende ervaring hebben opgedaan in het opvangen en oplossen van moeilijkheden. Maar de problemen die de oorlog voor U met zich meebracht waren niet te voorzien en ten slotte bestond er voor die problemen geen oplossing meer.

Vader die altijd met bananen op de markt had gestaan kon niet meer aan handel komen. De bananen waren op en er kwamen geen nieuwe. Hij ging, nog steeds als standwerker, druiven verkopen. Niet meer op zijn vaste plekje aan de weggebombardeerde Goudsche Singel, maar op het Noordplein. Het ging hem niet goed af. Dat soort fruit lag hem niet. Hij moest er veel voorzigtiger mee omgaan dan met de bananen; de grappen die hij op de markt maakte over bananen waren niet grappig als ze over druiven gingen. Het lukte hem allemaal niet en hij werd thuis driftiger. Ten slotte werd hem, als Jood, verboden op de markt te staan.

Daarna kregen we in de kelder een atelier voor inlegzolen. Behalve Alex werkten alle gezinsleden mee. In de kelder lagen dozen met uit karton gesneden afdrukken van voetzolen waarop we stukjes stof moesten plakken. De randjes werden bijgeknipt. Het was een vreselijk werk. Uw mooie kelder met die bruin glanzende Keulse pot en met die rijen volle weckflessen werden stoffig en vies. Aan de ruzies in de kelder merkte ik dat het niet zo goed ging met ons fabriekje. En even onverwacht als voor mij dat fabriekje in de kelder begonnen was, kwam er een eind aan. Zo maar, van de ene dag op de andere.

Vader werd nu in de straathandel gedrongen en dat betekende in die tijd de zwarte handel. Hij zat meestal in het café op de hoek van het Noordplein en de Rembrandtstraat (de straat waar mijn oude bewaarschool stond). Behalve de Boerenjongens op Oudejaarsavond heb ik Vader nooit alcohol zien drinken. Ook in dat café voor zwart-handelaars niet. Hij zat er met een kopje koffie, dat wel surrogaatkoffie geweest zal zijn. Nadat het voor joden verboden was cafés binnen te gaan, stond hij buiten op de stoep te handelen. Ik moest nu niet meer op de autoped met een pakje boterhammen naar zijn plekje op de Goudsche Singel, maar met een pakje distributiebonnen van het Noordplein naar de Agniesestraat, waar het veilig opgeborgen werd. Ik was tien jaar en het vervoer van die bonnen was mijn eerste onwettige daad.

Ik geloof dat Vader in die tijd goed verdiende. We hadden weer te eten, zelfs meer en beter eten dan vroeger: boter in plaats van margarine. Op een keer kwam Vader met een nog levende kip thuis. Ik weet niet waar hij de bijl vandaan haalde, maar ik stond erbij toen hij de nek van het beest tegen de keldervloer drukte en de kop eraf sloeg. Vader schrok meer dan het beest. Hij liet de kip-zonder-kop los en het beest deed, bloedend, nog een paar stappen en maakte de rommel nog erger dan die al was. Vader had met de bijl een buts gemaakt ik de gladde stenen vloer. Die buts ergerde mij iedere keer als ik ernaar keek. Maar lang heb ik me er niet aan geërgerd, want snel daarna zouden we voorgoed vertrekken uit de Agniesestraat.

Bij dat vertrek speelde oom Piet van Maris een belangrijke rol. Oom Piet was helemaal geen oom. Hij was de man van de verzekeringen. Zoals ieder fatsoenlijk arm gezin hadden wij een begrafenispolis zodat we niet van de armen hoefden te worden

begraven. Iedere week kwam oom Piet de centjes voor de verzekering ophalen. Voor zover ik me de tijd van voor ons vertrek uit de Agniesestraat kan herinneren, was er altijd dat wekelijkse bezoek.

Oom Piet deed aan politiek. Hij was communist. Hij praatte over Stalin en over de dingen die Hitler met de Joden van plan was te doen. Hij heeft Vader en U overgehaald om iedere zaterdagavond twee mannen mee te laten eten zonder ze iets te vragen. Hij beloofde ons te zullen helpen 'als de Joden aan de beurt' waren.

We kwamen al gauw aan de beurt. Eerst met allerlei regels en voorschriften waaraan de Joden zich moesten houden. Ik merkte wel dat de zorgen van Vader en U groter werden, maar voor mij als jongetje waren die regels en voorschriften niet allemaal even belangrijk. Dat Joden niet meer naar de bioscoop mochten kon me eigenlijk niks schelen. Vader had me dat al eerder verboden en mijn 'eigen' Asta in de Hoogstraat was bij het grote bombardement met de grond gelijk gemaakt. Veel erger vond ik het dat ik van mijn vertrouwde school weg moest om naar een school voor Joodse kinderen te gaan. In het jaar dat ik op die school zat heb ik vaak gespijbeld. Dan zwierf ik door de platgebombardeerde stad. In de vijfde klas ben ik blijven zitten - het was de eerste (en de laatste) keer dat mij zoiets overkwam. Ik vraag me nu wel eens af of U geweten hebt dat ik zo vaak spijbelde.

Ik vond het vreselijk toen ik niet meer in de trein mocht, want ik miste de bezoeken aan Martha en Levi. En in de laatste zomer dat we in de Agniesestraat woonden mochten de Joden na acht uur 's avonds niet meer naar buiten. Ik stond voor het raam van

Uw slaapkamer te kijken hoe mijn vriendjes op straat speelden - behalve natuurlijk Loetje Swaab, die ook niet naar buiten mocht.

We moesten in die zomer al de ster dragen. Ik heb daar in die tijd wel flink over gedaan, trots om zoiets te mogen dragen alsof het een onderscheiding van de Koningin was; maar ik weet nog hoe bang die gemeen-gele ster mij maakte en hoe afschuwelijk ik het vond. Het Jood-zijn riep helemaal geen trotse gevoelens bij mij op. Op de radio had ik een keer een liedje horen zingen bij het Zondagmiddagcabaret:

*En de Jood Cohen
met zijn zweetvoeten*

Die woorden en die melodie raakte ik niet kwijt. Ik was bang met de ster zweetvoeten te krijgen. Ik vroeg me af of ik de enige Jood zonder zweetvoeten was.

Waren alle Joden bang en laf?

Op 27 september 1941 waren Vader en U 25 jaar getrouwd. Ondanks alle misère en ellende hebben we nog feest gevierd. Ik herinner me bloemen en taartjes en de zenuwen die ik had omdat ik een liedje tussen de schuifdeuren moest zingen:

*Ik schenk U rozen, rode rozen
Kleur van liefde en van trouw
Ik schenk U rozen, rode rozen
Omdat ik zoveel van U hou.*

Het was de laatste keer dat er zoveel tantes en ooms bij ons waren in de Agniesestraat. Tien maanden later werden de eerste oproepen bij Joden thuisbezorgd om zich te melden voor de

gedwongen arbeidsinzet. Vader en U troffen voorbereidingen voor onze reis: rugzakken, blikken borden, kampeerbestek, blikjes vis, warme kleren voor het Poolse klimaat, van alles wat. De ouders van de verloofde van Maup kregen een oproep en zij moesten hun dochter meenemen. Maup ging vrijwillig met zijn verloofde mee. Levi kreeg een oproep, voor zichzelf, voor Martha en voor kleine Grietje. En zo werden de eerste bressen geslagen in onze zeer directe omgeving.

Nadat ze al op transport waren gesteld kwam iemand - Vader? Bep? - op het idee nog een gezinsfoto te maken. Aan de rechthoekige tafel in de huiskamer werd daarover beraadslaagd. U voelde er niet veel voor, want het gezin was niet meer compleet. Ze hebben U overgehaald: van de reeds op transport gestelde gezinsleden zou een bestaande foto zichtbaar bij ons worden neergezet bij het nemen van de nieuwe foto.

Het was een hele gebeurtenis. De fotograaf kwam met zijn fototoestel en grote lampen op drie poten bij ons thuis. Hij stelde ons op voor de groepsfoto. U en Vader zaten ieder op een stoel. U had Alex op schoot en ik stond naast Vader. Achter ons stonden Jaap, Bep en haar man Izak. We waren schuin voor de grote buffetkast geplaatst en naast mij, op de plank van het brede middenstuk, stonden drie foto's: een trouwfoto van Levi en Martha, een foto van kleine Grietje en een groepsfoto waar Maup op stond. Het was een van de laatste keren dat we met Bep en Izak bij elkaar waren. Zij kregen hun oproep en gingen op transport.

Natuurlijk hebt U mij in die dagen niet alles verteld. Er zijn veel dingen die ik nooit meer te weten zal komen; maar sommige dingen die U toen voor mij verzwegen hebt, heb ik na de oorlog

toch nog ontdekt. Van de Joodsche Raad zijn allerlei papieren bewaard gebleven, ook van het Bureau Rotterdam. Op dat bureau werd een paar keer per week spreekuur gehouden. Van iedereen die daar kwam werden naam en adres genoteerd en ook werd opgeschreven waarover gesproken werd. In die papieren zag ik dat U op 20 september 1942 op het spreekuur bent geweest. Daar kan geen twijfel over bestaan. U had nummer 27: 'G. Lipschits-Grootkerk, Agniesestraat 59b'. U vertelde dat ons gezin zich op 3 augustus 1942 voor deportatie had moeten melden, maar dat U die oproep met een briefje van de dokter had teruggestuurd naar de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Volgens de dokter leed Vader aan 'angstpsychose op hysterische grondslag'. Zo staat het er. Simuleerde Vader? Hij was toch niet de enige Jood die toen bang was? Was het gewoon bluf? Zonder die 'angstpsychose op hysterische grondslag' waren we met ons allen op 3 augustus 1942 op transport gegaan en had vast niemand van ons gezin de oorlog overleefd.

Steeds meer Joden die hun oproep voor deportatie hadden gekregen kwamen op de verplichte dag en het uur van transport niet opdagen bij loods 24 in de Entrepotstraat. Omdat te weinig Joden aan de oproep gehoor gaven, werd het systeem veranderd: ze gingen de Joden van huis ophalen. 's Avonds na acht uur, als we toch thuis moesten blijven, werden vrachtauto's de straat op gestuurd om Joden op te halen.

Op een vrijdagavond in de late herfst van 1942 kwamen de vrachtauto's in de Agniesestraat. Zoals ik me zo veel fijne vrijdagavonden thuis en in Huis ter Heide herinner, zo zal ik nooit die ene afschuwelijke vrijdagavond vergeten. Het was buiten al donker toen we geschreeuw op straat hoorden. U was de eerste die begreep wat er aan de hand was. Zoals de fotograaf ons voor

de buffetkast had opgesteld, zo stelde Vader ons op langs de muur in de gang: U met Alex op de arm. Jaap en ik daarachter. Met de jassen aan en de rugzakken tegen de muur aan de andere kant van de gang. Waarom deed Vader dat? Wilde hij de Jodenophalers behulpzaam zijn? Wilde hij voorkomen dat de burens te veel last zouden hebben van ons onvrijwillig vertrek? Of was Vader bang dat we in paniek zouden raken als we gewoon aan tafel waren blijven zitten wachten? Of toch die ‘angstpsychose op hysterische grondslag’?

Hoe lang hebben we zo in de gang gestaan? Van twee gebeurtenissen kan ik niet vertellen hoe lang ze geduurd hebben: in onze kelder op die lentemiddag tijdens het bombardement en in onze gang op die herfstavond bij het ophalen van Joden in de Agniesestraat. Het verwachte aanbellen bij ons kwam maar niet. Vader hield de orde niet meer in de hand en we liepen door elkaar in de gang. Ik heb door de brievenbus naar buiten gekeken. Er liepen mannen met helmen en met petten. Ik heb maar één grote vrachtauto gezien, zo’n met zeil overkapte wagen. Die auto stond schuin tegenover ons huis, links als je door de brievenbus keek. Ik zag dat mijn vriend Loetje Swaab uit de voordeur stapte en hoe hij geholpen werd bij het klimmen achterin die grote auto. Daarna heb ik Loetje nooit meer gezien.

Er is die avond helemaal niet bij ons aangebeld. Het zal wel altijd een raadsel blijven waarom niet. We maakten geen deel uit van de groep van prominente Joden die - voorlopig - niets te vrezen had. Voor zover we iets met de Joodsche Raad te maken hadden, was dat in de rol van slachtoffers en niet in die van onmisbaren die - voorlopig - waren vrijgesteld van het transport. Misschien is er wel een heel logische verklaring waarom we werden overgeslagen. Dat ze die avond alleen maar bij Joden zijn geweest die

op de even huisnummers in de Agniesestraat woonden. Of dat de vrachtauto net vol was en dat wij voor onze beurt op een volgende rit moesten wachten. Of dat ze dachten dat Vader gek was en gekke Joden nog niet aan de beurt waren.

U zult die nacht wel veel met Vader besproken hebben. De volgende ochtend moesten Jaap en ik onze 'nette kleren' aantrekken. U en Vader trokken ook zondagse kleren aan en U kleedde Alex netjes aan. Zo zijn we weggegaan. We gingen onderduiken. We mochten niets meenemen, geen boek, geen speelgoed, geen tas. Alles bleef in huis staan zoals het die avond ervoor gestaan had, zelfs de rugzakken tegen de muur in de gang. We zijn de voordeur van ons huis uitgegaan. Vader trok hem achter zich dicht en we zijn er nooit meer terug gekomen. Met ons vijven liepen we de Agniesestraat uit in de richting van de Bergweg, op weg naar het huis van oom Piet en tante Nel.

Toen we de deur uitgingen, droegen we sterren op onze bovenkleren, maar we hadden de jassen niet aan. Thuis had U de sterren van onze jassen gehaald. Aan het einde van de Agniesestraat, net voordat we de hoek van de Bergweg omsloegen, trokken we onze jassen aan. We hadden onszelf 'ontsterd'.

Nog iedere dag ben ik trots op U en Vader dat U dit gedurfd hebt. Dat U beiden de moed had om al het materiële achter te laten en om de 'levensgevaarlijke' onderduik in te gaan. U nam het onzekere voor het zekere. Het zekere was: thuis blijven, opgehaald worden, Westerbork, Polen. Maar het zekere was ook dat U zich dan zou houden aan de wetten, regels, voorschriften en opdrachten met als beloning een reis naar Polen. Daar stond het onzekere tegenover, het handelen tegen al die wetten, regels, voorschriften en opdrachten in. En daar waren zulke strenge

straffen op gesteld, dat het onderduiken als 'levensgevaarlijk' beschreven werd.

Wat een moed om met drie kinderen te gaan onderduiken. Durven kiezen, niet blindelings met de grote stroom meemarcheren, zelf nadenken en niet altijd voor je laten denken. Voor die daad heb ik U beiden nog iedere dag lief.

Met z'n vijven gingen we op stap. Twee van ons hebben het gered. Twee van de vijf, 40%. Een heel hoog percentage vergeleken met dat van de Joden die op transport gingen naar de kampen in het oosten. Dat twee van ons het hebben overleefd is te danken aan de moed waarmee U de risico's nam om het aanbod van oom Piet te aanvaarden.

Oom Piet, tante Nel en hun dochter Annie, een jaar ouder dan ik, woonden op een bovenhuis aan de Schieweg. Doordat wij daar met ons vijven bij in trokken werd het aantal bewoners meer dan verdubbeld. Voor oom Piet was dat geen probleem, maar tante Nel moest al het werk doen. Dat was zo'n beetje hun taakverdeling: oom Piet was joviaal, hij was altijd in voor een geintje en hij ging niets avontuurlijks uit de weg; de zorgen en de rommel daarvan kwamen voor rekening van tante Nel. Ik weet niet of het verschil in humeur van die twee bijzondere mensen daarvan de oorzaak of het gevolg was: oom Piet altijd vrolijk, fluitend, bekende Schlagers op de piano spelend; tante Nel altijd sikkeneurig.

U voelde zich daar ongelukkig en ik kan daarvoor vele redenen noemen. Vanwege de onderduiksituatie voelde U zich afhankelijk en onzeker. U maakte zich - terecht - zorgen over de gezinsleden die naar Westerbork waren gestuurd: uw dochter, twee zonen, een schoonzoon, een schoondochter en vooral Uw enige kleindochter. U voelde zich niet thuis in het milieu van oom Piet

en tante Nel. Het was te chic, met al die mooie meubels, met zelfs een piano. Tante Nel was voor U te mondain, met haar mooie jurken die ze ook op doordeweekse dagen droeg. U miste de Joodse sfeer die thuis in de Agniesestraat zo aanwezig was. U wist niet hoe U Jaap, Alex en mij de hele dag rustig moest houden op die bovenverdieping. We leefden met ons achten veel te veel op elkaar in dat huis dat zo typisch was ingericht voor een echtpaar met één kind. Daarbij kwamen nog de spanningen tussen oom Piet en tante Nel.

U deed Uw best om te helpen, maar tante Nel gaf U letterlijk en figuurlijk weinig ruimte. Ik merkte dat de rollen tussen Vader en U waren omgekeerd. Vader werd flinker, U werd meer onzeker. Vader bedwong zijn driftbuien, moest die in die kleine ruimte bij vreemde mensen wel bedwingen. U kreeg steeds vaker huilbuien. Toen Annie, in haar onschuld, een plaatje van Johnny en Jones opzette en ik begon mee te zingen over Meneer Dinges, kreeg U zo'n ontzettende huilbui dat we dachten dat U volledig zou instorten.

In plaats van te wennen aan de situatie, werd het steeds erger. Jaap wilde naar buiten en hij werd ongedurig. Ik werd steeds zenuwachtiger; ik ging op mijn nagels bijten en begon te stotteren. Alex kwam in verzet omdat bijna alles hem verboden werd. Tegen die ontwikkelingen was zelfs het optimisme van oom Piet niet opgewassen.

Het is tekenend voor oom Piet dat hij in zo'n situatie ineens de grote realist werd die haarscherp kon aangeven wat er aan schortte en wat er moest gebeuren. Hij riep ons op een middag bij elkaar voor een gesprek. Hij zei dat het niet zou helpen om Jaap nog eens uit te leggen waarom hij niet naar buiten mocht of

om mij duidelijk te maken dat ik niet zenuwachtig hoefde te zijn of om Alex nog meer te verwennen zodat hij niet zoveel zou huilen. Het bovenhuis was gewoon te klein voor acht mensen, zeker als vijf daarvan steeds binnen moesten blijven. Oom Piet nam voor ons de beslissing: de vijf gezinsleden Lipschits moesten uit elkaar. Dat was volgens hem bovendien minder gevaarlijk. Hij zou zelf voor andere onderduikadressen zorgen.

Jaap was de eerste die vertrok. Oom Piet had voor hem een adres in Amsterdam gevonden. In het hol van de leeuw, zoals Vader zei. Op een dag ging Jaap weg en we hebben hem nooit meer terug gezien.

Daarna moesten Alex en ik weg. Oom Piet had voor Alex een onderduikgezin gevonden in de buurt van het Zeeuwse dorp Haamstede. Hij vertelde dat het gezin - Klompe heetten die mensen - een eenvoudig echtpaar was met jonge kinderen en dat de man bereid was één klein kindje bij hun in huis te nemen. Ze woonden op het platteland; Alex zou het daar goed hebben en hij zou er nooit honger hoeven te lijden.

Oom Piet, weer in zijn rol van optimist, zei er zeker van te zijn dat Klompe 'zo'n lief en rustig jongetje' als ik erbij zou nemen. Ik hoor het hem nog zeggen: 'Waar plaats is voor één, is ook plaats voor twee, nietwaar?' Het zou toch veel beter zijn wanneer Alex en ik als broertjes gedurende de oorlog bij elkaar zouden blijven, nietwaar? Klompe had weliswaar gezegd dat hij maar één onderduikertje in huis zou nemen, maar als hij me maar één keer zag, zou hij wel van mening veranderen. Aldus nog steeds oom Piet.

Er werd een plan bedacht. Er was afgesproken dat oom Piet Alex weg zou brengen naar het station in Overmaas vanwaar het

trammetje naar de Zeeuwse eilanden vertrok. In plaats van alleen met Alex te gaan, zou oom Piet Vader en mij meenemen en in het café zouden we Klompe voor het blok zetten en hem murw maken: twee onderduikertjes, allebei even lief.

Vader en oom Piet gingen mij precies uitleggen wat ik moest doen en, vooral, wat ik niet moest doen: niet gaan huilen, niet gaan schreeuwen, niet gaan tegenspartelen als ik weg moest met die meneer en Alex. Ik moest lief en aardig zijn tegen die meneer en alles doen wat hij zei. Als een grote broer moest ik met Alex meegaan en goed op hem passen en goed voor hem zorgen. En er waren vast nog een heleboel andere dingen die ik niet moest doen en die ik wel moest doen en die ik nu vergeten ben. Ik geloof dat ik op dat moment niet zo goed geluisterd heb. Toen Vader en oom Piet met hun uitleg begonnen, bent U naar een andere kamer gegaan en ik wilde eigenlijk alleen maar naar U toe gaan en bij U zijn.

Al heel snel daarna zijn we op een ochtend vertrokken uit het huis op de Schieweg. Oom Piet met in de ene hand een koffer-tje en aan de andere hand Alex; Vader alleen; ik met een koffer-tje. We gingen wel met dezelfde gemeentetram naar Overmaas, maar we moesten net doen of wel elkaar niet kenden. Dat was veiliger. Ik heb er geen idee van hoe oom Piet er in geslaagd is de aandacht van Alex af te leiden van Vader en mij.

Maar voordat we vertrokken, moesten we eerst afscheid nemen van U. Ik kan me van dat afscheid heel weinig herinneren. En toch denk ik daar al mijn hele leven aan. Niet iedere dag, maar toch wel iedere week. Ik heb nu zelf drie kinderen, twee zonen en een dochter. Ik probeer me er steeds een voorstelling van te maken hoe het is om twee jonge kinderen – Alex was drie jaar

oud en ik bijna twaalf – aan iemand af te staan die ik nog nooit heb gezien, waarvan ik niet weet hoe die is, hoe hij eruit ziet, hoe die woont, hoe die denkt. Ik geloof niet dat ik zoveel moed zou hebben als U toen had. Was U op dat moment in staat om gewoon, logisch te redeneren: ‘Als ik deze twee kinderen aan die vreemdeling meegeef hebben zij de meeste kans de oorlog levend door te komen. Dat is voor mij een offer, maar omdat ik zoveel van ze houd, moet ik dat offer brengen.’ Of bent U door Vader en oom Piet onder druk gezet om te laten doen wat die dag gedaan is? De logische redeneertrant van Vader met zijn koopmansgeest kan ik me helemaal voorstellen: de meeste kans om de oorlog door te komen hebben we als we gescheiden het einddoel proberen te bereiken.

Maar zo’n koopmansgeest had U niet. Ik ben bang dat U zich alle dagen en nachten van die paar luttele maanden die U nog te leven had verwijtend hebt afgevraagd: mag een moeder haar bloedeigen kind zo verlaten, achterlaten, in de steek laten? Het benauwt me als ik eraan denk dat U vrijwel zeker in die laatste maanden getwijfeld hebt en door die twijfel Uw laatste stukje leven hebt vergald. Ik wou dat ik U nog kon bereiken en U kon vertellen dat U niet als Hagar Uw kind onder de struiken hebt geworpen, maar als Jochebed in een mandje van biezen hebt gelegd.

Heeft Vader U ooit verteld van die tocht naar Overmaas en van dat gesprek met Klompe in het café op het station van de Zeeuwse tram? Hij zal het verhaal wel een beetje aangepast hebben om U geen extra verdriet te doen. De rit met de tram naar Overmaas vond ik nog wel grappig: net doen of ik Vader, oom Piet en Alex niet kende. In het café zat Klompe al aan een tafeltje te wachten. Ik denk dat we ons allen zenuwachtig en opgela-

ten voelden, behalve Alex natuurlijk. Klompe zei onmiddellijk dat het hem niet beviel dat oom Piet Vader en mij had meegenomen. Dat was tegen de afspraak in en het had hem minder gevaarlijk geleken als Vader niet op de hoogte was geweest van zijn uiterlijk, zijn naam en zijn woonplaats. Het was duidelijke taal en hij zette de toon van het gesprek. Omdat Klompe het kort wilde houden en hij beslist met de eerstvolgende tram richting Zeeland wilde vertrekken, kreeg oom Piet niet veel tijd om de sfeer te verbeteren.

Oom Piet probeerde het eerst met geld. Vader gaf Klompe geld onder de tafel door. Ik vond dat nogal onhandig, want dat viel meer op dan wanneer Vader het geld gewoon over tafel heen geschoven had. Het was kennelijk meer geld dan was afgesproken, want oom Piet begon onmiddellijk daar op te zinspelen: voor dat geld kan je z'n broer wel meenemen. Toen dat geen succes opleverde, sneed oom Piet het thema van het gezinsverband aan: hoe goed het zou zijn als de twee broertjes bij elkaar bleven, goed zowel voor het jongste als het oudere broertje. En dat dat oudere broertje zo'n lief jongetje was en dat van hem zo'n goede invloed op zijn jongere broertje zou uitgaan. Nadat die benadering eveneens dood was gelopen, probeerde oom Piet het nog met begrippen als, menselijkheid, solidariteit, niet-materiële beloning, naastenliefde.

U moet mijn beschrijving niet al te letterlijk nemen. Ik schrijf dit vanuit mijn herinnering op. Woorden als solidariteit begreep ik nog helemaal niet, maar omdat ik oom Piet jaren later nog vaak heb meegemaakt en veel met hem gepraat heb, weet ik heel zeker dat hij wel de term solidariteit heeft gebruikt en ook, omdat Klompe een gelovig christen was, de term naastenliefde.

Klompe was als een rots waarop alle argumenten afstuitten. Hij herhaalde steeds zijn ene argument: 'Ik heb tegen de vrouw gezegd dat ik één Joodje meeneem en niet twee'. Vlak voordat het trammetje vertrok, was het zijn beurt Alex bij de ene hand en diens koffertje in de andere te nemen.

Vader heeft nauwelijks aan het gesprek deelgenomen. Ik heb geen onvertogen woord gezegd, om de simpele reden dat ik in het geheel mijn mond niet open heb gedaan. Ik was helemaal verbouwereerd, stomgeslagen. Dat er zó over mij gepraat en gesjacherd werd. Ik wilde helemaal niet mee met die man, die op mij een norske indruk maakte.

U mag uit deze beschrijving niet een nare of negatieve indruk van Klompe overhouden. We waren allemaal wat gespannen zoals we daar zaten. Klompe voelde zich, terecht, overvallen door de vraag ook mij als onderduiker mee te nemen. En in zijn milieu was het normaal om een Joods kind aan te duiden als een Joodje. En, bovenal, Klompe en zijn vrouw behoren tot het wel heel kleine groepje Nederlanders die het gevaar durfde te trotseren en een Joodse onderduiker in huis namen. U weet zelf hoe groot dat gevaar was.

Vader, oom Piet en ik gingen weer met de tram naar de Schieweg. We bleven gewoon met ons drieën bij elkaar zitten. Ik weet niet of U verwacht of gehoopt had mij die dag weer terug te zien. Ik stond plotseling weer voor Uw neus en we hebben samen gehuild. U waarschijnlijk om Alex en ik om de spanning van het uitstapje naar Overmaas kwijt te raken.

Nadat Alex vertrokken was, ben ik niet zo lang meer op de Schieweg gebleven. Oom Piet vond voor mij een onderduikadres

in Crooswijk, zoals ik U in het begin van de brief al schreef. Het was een echtpaar zonder kinderen dat totaal onthand was toen plotseling een jongen in het begin van zijn puberteit aan hun zorgen werd toevertrouwd. Het waren oud-AJC'ers en oom Piet zal wel op hun socialistische solidariteit een beroep hebben gedaan om mij bij hen ondergebracht te krijgen. Ik zei meneer en mevrouw tegen deze onderduikouders. Ik kreeg een eigen kamertje. Meneer werkte en mevrouw deed het huishouden en ik mocht helpen: stofzuigen, afstoffen, aardappels schillen. Ik begrijp nu pas hoe ik haar op de zenuwen moet hebben gewerkt door steeds, als ik met iets klaar was, te vragen: en nu? Het was er heel netjes; ieder ding had zijn eigen plaats en als ik iets verschoof, werd het door mevrouw weer op de juiste plaats gezet. Daarmee werkte ze mij op de zenuwen.

Maar ik had het daar goed. Mevrouw verzorgde mij en meneer vertelde me 's avonds interessante dingen over de natuur. En ik was erg blij dat ik twee avonden in de week naar de Schieweg mocht om bij U en Vader te zijn. Maar daar kwam al gauw een einde aan. Oom Piet ging steeds meer ondergronds werk doen. Zoals hij zei: 'Ik doe in wapens, sabotage en Joden.' De Partij had hem opgedragen zich tot één ding van het illegale werk te beperken en hij koos voor het meer avontuurlijke werk met wapens. Zijn onderduikers moesten weg. Voor Vader en U werd een ander adres gevonden, ergens in Rotterdam. Dat is alles wat ik wist. Ik mocht nog wel twee avonden in de week op de Schieweg komen, maar U was daar dan niet.

Op een dag werd alles, abrupt, anders. Ik moest weg van het adres in Crooswijk, ik mocht niet meer op de Schieweg komen en veertien dagen lang trok ik van het ene naar het andere adres in Rotterdam. In twee weken tijd sliep ik op twaalf verschillende

plekken. Na de oorlog heeft oom Piet me verteld wat er gebeurd was. Maar ik had allang begrepen, ook door al het gefluister om me heen: Vader en U waren gepakt. U kende het adres waar ik zat en natuurlijk kende U het adres op de Schieweg. Ze waren bang dat Vader of U zou doorslaan en de adressen zou vertellen. Vandaar al die paniekreacties.

Na die twee weken werd ik door een man met de trein van Rotterdam naar Leeuwarden gebracht. Er was voor mij een onderduikadres gevonden op een boerderij ergens in Friesland. Ik moest er maar aan wennen, zo zei die man, dat ik op het land moest helpen. En ik kreeg een andere naam, met nagemaakte papieren van het Rode Kruis. Ik werd Cor de Boer, een wees die zijn ouders tijdens het bombardement op Rotterdam had verloren.

Zo kwam ik op de boerderij van de familie Balt op de Oude Bildtdijk. Oom Coen, tante Aaltje en hun vier zoons Cees, Jippe, Jan en Thijs. In dat gezin ben ik met liefde en met begrip opgenomen. Toen ik de eerste avond vroeg waar ik de volgende ochtend op het land moest werken, vertelde oom Coen me dat ik de volgende ochtend gewoon op school werd verwacht. Hij had het schoolhoofd gezegd dat er een jongetje zou komen waarover hij niets moest vragen en die hij gewoon als leerling moest behandelen. Zo simpel ging dat daar. Oom Coen en tante Aaltje waren er op uit het mij zoveel mogelijk naar de zin te maken, zonder dat ze mij bij hun zoons voortrokken (of achterstelden). Ik was een gesloten jongen geworden, die stotterend door het leven ging. Ik slaagde erin de naam Ies Lipschits te verdringen en geheel en al Cor de Boer te zijn. Ik zat altijd te lezen of mijn huiswerk te maken. Op mijn rapport had ik bijna alleen maar achten en negens.

Zo heb ik toch nog gedaan wat u graag wilde dat ik zou doen: hard leren.

Nadat de oorlog was afgelopen - dat gebeurde op 5 mei 1945 - ben ik zo snel mogelijk naar Rotterdam gereisd. Vooral oom Piet was blij me weer te zien. Hij vertelde me dat Vader en U waren opgepakt. Vader, zo vertelde hij, was om geld te verdienen vanuit zijn onderduikadres weer in de zwarte handel gegaan, was daarvoor opgepakt, als Jood ontmaskerd en als Jood behandeld: als strafgeval naar Auschwitz. U hebt hem vergezeld op die tocht. Vader noch U hebben mijn onderduikadres of het adres op de Schieweg verklapt; ze zullen U er wel om gevraagd hebben.

Jaap, zo vertelde oom Piet, wilde een paar maanden later vanuit zijn Amsterdamse adres een bezoek brengen aan Rotterdam. Hij is in de trein opgepakt en als strafgeval naar Sobibor gestuurd. Oom Piet - weer eens in zijn rol van realist - zei me ronduit dat er geen kans bestond dat U of Vader of Jaap het zouden hebben overleefd.

Oom Piet kende het adres van de familie Klompe en een paar dagen later liep ik met Alex te wandelen. Hij maakte het goed. Hij moest nog zes worden en ik was veertien jaar. Ik wist dat hij mijn broertje was, maar ik voelde dat niet echt zo. Voor mij waren de jongens Balt eerder broers en voor hem zal dat zo geweest zijn met de jongens Klompe. We hadden elkaar eigenlijk niets te zeggen en ik durfde hem zeker niets te vertellen over U of over Vader en over het lot dat U beiden had ondergaan. Of over Levi, Martha en Grietje, over Bep en Izak, over Maup en Jaap, die hij zich natuurlijk helemaal niet zou herinneren. Pas heel veel jaren later hebben we er wel eens voorzichtig over

gepraat en pas in 1992 heb ik voor hem een stamboom van onze familie gemaakt.

Oom Coen en oom Piet hebben in de zomer van 1945 samen besloten dat ik op de Schieweg zou gaan wonen en dat ik naar de HBS zou gaan. Zo is het gebeurd. Ik heb er bijna twee jaar gewoond. Maar de verhoudingen tussen de drie gezinsleden Van Maris werden steeds moeilijker. Oom Piet en tante Nel groeiden uit elkaar en Annie werd erg opstandig. Ik ging er steeds meer naar verlangen in een Joodse sfeer te leven; er werd voor mij een plaats gevonden in het Joods Jongenweeshuis aan de Amstel in Amsterdam.

Met oom Piet en tante Nel is het vreemd gelopen. Oom Piet 'pieste naast de pot' - om zijn eigen woorden te gebruiken. Al in de oorlog had hij een verhouding met Elly, de dochter van Vaders collega Daglooner die dank zij hem was ondergedoken. Het was in die tijd, met alle geheimzinnigheid van de illegaliteit, niet zo moeilijk om dat stiekem te doen, maar na de oorlog kwam het uit. Het viel oom Piet zwaar afscheid te nemen van het avontuurlijke leven van het verzet. Een groepje mannen waarmee hij in het gewapende verzet had gezeten, heeft na de oorlog nog een bank beroofd. Ik geloof niet dat oom Piet aan die beroving zelf heeft meegedaan, maar hij heeft wel het geroofde geld onder zijn beheer genomen.

Om na te gaan of de mensen tijdens de oorlog wel eerlijk aan hun geld waren gekomen, moest iedereen op een gegeven moment al zijn geld inleveren. Oom Piet heeft dat gestolen geld bij zijn verzekeringsmaatschappij ondergebracht. Dat is ontdekt en oom Piet werd gevangen genomen. Op verzoek van zijn advocaten heb ik een brief geschreven waarin ik heb verteld wat

hij allemaal voor ons gezin in de oorlog heeft gedaan. Hij is door de rechter veroordeeld en hij heeft een jaar in de gevangenis gezeten. Zijn verzekeringsmaatschappij wilde hem daarna niet meer terug en oom Piet heeft als chauffeur op een autobus gewerkt. Tante Nel liet zich van hem scheiden. Hij is een verbiterd mens geworden. Jaren later is hij met een dochter uit het *Herrenvolk* getrouwd. Dat gaf af en toe problemen. Oom Piet vertelde eens over de moeilijkheden van het verzetswerk in de oorlog en zijn vrouw onderbrak hem met een verhaal dat het voor haar ook niet altijd gemakkelijk was geweest, bijvoorbeeld toen ze in Berlijn hakenkruisvlaggen moest naaien. Oom Piet en ik waren erg gegeneerd. Maar zijn vrouw zorgde goed voor hem. Hij dronk veel. Hij had altijd een krat met bier naast zich staan; hij zei dat de dokter hem had voorgeschreven met bier zijn te dikke bloed te verdunnen. Op een nacht heeft zijn hart het begeven. Op zijn begrafenis heb ik gesproken over zijn oorlogsdaden. Toen zat de familie van zijn weduwe er gegeneerd bij.

Met tante Nel is het heel anders gelopen. Ook zij is hertrouwd, met een goj die Jood wilde worden. Het rabbinaat heeft hen lang aan het lijntje gehouden, maar ze bleven volhouden. Ze hadden een kosjere huishouding, ze gingen naar sjoel, ze leerden de brochtes zeggen. Na jaren hebben de rabbijnen ze tot het Jodendom toegelaten. Hij werd geijst en tante Nel ging in het mikwe. Zij kreeg als Jodin de naam Mirjam. Kunt U zich tante Nel als Jodin voorstellen? Toch is het waar. Lang heeft ze niet van haar Jodin zijn kunnen genieten. Een jaar na het bad in het mikwe is ze aan K gestorven. Ik heb aan haar graf kaddisj gezegd.

Ik vind het wreed dat ik aan haar graf wel kaddisj heb kunnen zeggen en niet aan het graf van U en van Vader. U hebt geen graf. Ze hebben U verbrand en Uw as weg laten waaien. Al die

centjes die U wekelijks aan oom Piet gaf om maar niet van de armen te hoeven worden begraven had U net zo goed in Uw portemonnaie kunnen houden.

Met het verhalen van de lotgevallen van oom Piet en tante Nel ben ik al in de jaren '70 beland, veel verder dan de bedoeling was van deze brief aan U.

Eind 1946 verhuisde ik dus van de Rotterdamse Schieweg naar het Joods Jongenweeshuis in Amsterdam. Ik had het daar erg naar mijn zin in die Joodse sfeer met de jongens die net als ik oorlogswezen waren. Ik wilde graag dat Alex ook in dat weeshuis zou komen. Hierbij kwam ik in conflict met Klompe die Alex bij zich in huis wilde houden en hem als een van zijn zonen wilde opvoeden. Hij werd daarbij gesteund door de voogdijstichting die speciaal voor de Joodse oorlogwezen was opgericht. Het bestuur van die stichting bestond voor het grootste deel uit gojiem die niets van het Jodendom begrepen en er weinig van moesten hebben. Iedere keer als ik Alex in Zeeland ging opzoeken vroeg ik Klompe of Alex niet bij mij in Amsterdam mocht komen wonen. Steevast antwoordde hij dat Alex een goed christen moest worden. Alex zat op de School met de Bijbel en vol trots liet hij mij plaatjes zien van de messias van de christenen en

vertelde hij over de goede Herder. Maar ik begreep best dat dat niet helemaal dezelfde was als die waarover U met me sprak als U me vertelde over de schapenwolkjes en over de Herder die op alle mensen paste en voor alle mensen zorgde.

Klompe zal wel moe van mijn gezeur zijn geworden. Ik kreeg een brief van hem waarin hij me schreef bereid te zijn Alex naar Amsterdam te laten gaan als hij alle kosten die hij voor Alex had gemaakt terug zou krijgen. Ik ben erg driftig geworden. Ik ben bang dat ik in dit opzicht meer op Vader lijk dan op U. En in mijn drift heb ik een boos besluit genomen. Ik ben naar Zeeland gegaan en ik heb Alex ontvoerd. Ik zie al lange tijd in dat dat verkeerd is geweest. Het was onverantwoordelijk en onbesuisd van mij om als zeventienjarige een jongen van negen jaar te ontvoeren. De heer en mevrouw Klompe hadden zo'n behandeling ook niet verdiend. Ze hadden Alex met gevaar voor eigen leven als onderduiker in hun gezin opgenomen en ze hadden goed voor hem gezorgd. Als ik het niet met hun opvoeding van Alex eens was, had ik me moeten blijven verzetten totdat ik gelijk kreeg.

Er is sinds het einde van de oorlog veel in de wereld veranderd. Ze hebben zelfs een mens naar de maan gebracht en hem er weer vanaf gehaald. En de Joden hebben een eigen land, een eigen staat gekregen. 'Gekregen' is eigenlijk niet het goede woord, want ze hebben er hard voor moeten vechten. De Joden over de gehele wereld werden opgeroepen om te komen helpen. Ik ben er als vrijwilliger heen gegaan en ik heb tegelijkertijd Alex ontvoerd: ik heb hem meegenomen zonder toestemming te vragen aan Klompe of aan die voogdijstichting.

Alex woont daar nu nog steeds, in het land dat U kent als Palestina en dat nu als Joodse staat Israël heet. Ik ben na ruim

een jaar als soldaat in het Israëlische leger te hebben gevochten ziek teruggekeerd. In Nederland heb ik van de rechter een lichte gevangenisstraf gekregen voor het ontvoeren van Alex: een jaar voorwaardelijk.

Ik heb in mijn leven dingen gedaan waarvan ik nu spijt heb en dingen waar ik nog steeds trots op ben. Waar ik het meest trots op ben en wat me nog vaak voldoening geeft is dat ik in 1948 als vrijwilliger dienst heb genomen in het leger van Israël. Maar ik voel me nog steeds schuldig tegenover Alex omdat ik hem daarheen heb gebracht en hem daar achter heb gelaten.

Hij maakt het goed, hij heeft gestudeerd en hij is leraar geworden. Hij is getrouwd met een lieve vrouw, hij heeft een zoon, twee dochters, een kleinzoon en een kleindochter.

Ik heb mijn hele leven hard gewerkt en, zoals U altijd wilde, veel geleerd en gelezen. Ik ben zelfs professor geworden. Ik heb twee zonen, een dochter en een kleindochter.

Hiermee kom ik aan het laatste deel van de brief, het deel waarvoor ik eigenlijk aan deze brief ben begonnen: om U verslag te doen van wat er met onze familie in de oorlog is gebeurd. Een soort Winst- en Verliesrekening van het geslacht Lipschits en van het geslacht Grootkerk. Aan de winstkant ben ik, wat ons gezin betreft, snel uitgesproken. U hebt twee zonen overgehouden; er zijn zes kleinkinderen en drie achterkleinkinderen die U nooit gezien hebt. De opsomming aan de verlieskant is langer. Toen U me vroeger vertelde over de zin van het leed, heb ik U niet begrepen. Later wel. Maar ik heb ook leren begrijpen dat niet ieder leed zin heeft. Dit leed is zinloos.

Ik zal beginnen met het gezin waarin Vader is geboren. Zijn ouders herinner ik me nog: opa Levi en opoe Betje. Ze kregen vijftien kinderen; de eerste werd 1890 geboren, de laatste in 1911. Zeven van de vijftien kinderen zijn als baby gestorven. Drie dochters - tante Sara, tante Paulina en tante Lena - hebben de oorlog overleefd omdat ze gemengd gehuwd waren. Ik heb tante Paulina een jaar geleden opgezocht in Den Haag, waar ze

woonde in een tehuis voor oude lieden. Ze was drie-en-tachtig jaar en een beetje dement. Ze kon zich U of Vader niet meer herinneren.

Vaders oudste zuster, tante Marianne, is in Auschwitz vergast. U weet hoe dat daar toe ging. Zij is vijftig jaar geworden. Ook oom Jacob is in Auschwitz vergast, op 41-jarige leeftijd. Hem herinner ik me nog vaag; hij was stoker op de grote vaart geweest en hij is nooit getrouwd. Oom Izak en zijn vrouw, tante Vrouwtje, zijn met hun zoontje Levi in Auschwitz vermoord; oom Izak is veertig jaar geworden, tante Vrouwtje zes-en-twintig jaar en kleine Levi net twee. Oom Meijer hebben ze in Sobibor - een ander kamp in Polen - vergast; hij was twee-en-dertig jaar. Ik weet niet of oom Meijer getrouwd was. En tot slot Vader, over wie ik straks nog zal schrijven.

Dat waren de vijftien kinderen van opoe Betje en opa Levi: zeven als kind gestorven, drie hebben de oorlog overleefd en vijf zijn in de kampen vermoord.

Opa Levi heeft het geluk gehad net op tijd - een jaar na het uitbreken van de oorlog - thuis te sterven. Opoe Betje hebben ze op 12 oktober 1942 in Westerbork nog op de trein naar Auschwitz gezet, waar ze direct na aankomst op 70-jarige leeftijd is vergast.

Dan het gezin waarin U als jongste geboren bent, het gezin Grootkerk. U moet het me maar niet kwalijk nemen als ik U schrijf dat ik het een merkwaardig gezin vind. Het was niet eenvoudig het allemaal uit te zoeken. Uw ouders herinner ik me natuurlijk nog, opa Isaac en opoe Bekkie. Zij kregen tien kinderen. De drie eersten - de tweeling Schoontje en Arina en de zoon Mozes - zijn in de zomer van 1883 in drie weken als peuters en

zuigeling gestorven. Er heerste in die zomer een pokken-epidemie in Rotterdam en daar zullen ze wel het slachtoffer van zijn geworden.

Nu de andere zonen en dochters in het gezin, mijn ooms en tantes en U, mijn moeder; de oudste van hun werd geboren in 1884 en de jongste - U zelf - in 1900.

Oom Hartog, Uw oudste broer, was getrouwd met tante Kaatje. Ik herinner me geen van beiden. Oom Hartog is een paar maanden voor de transporten naar het oosten aanvingen in Amsterdam overleden, acht-en-vijftig jaar oud. Tante Kaatje was opgenomen in het Joodse krankzinnigengesticht *Het Apeldoornsche Bosch*. Ze hadden acht kinderen, waarvan er één als baby is gestorven. De zeven andere kinderen waren met hun moeder in *Het Apeldoornsche Bosch* opgenomen; ze zaten in de afdeling voor moeilijk opvoedbare en ernstig gestoorde kinderen. Eén van die acht kinderen, de eenjarige zuigeling Mozes, werd in 1936 in een pleeggezin ergens anders opgenomen; de zes andere kinderen bleven in Apeldoorn achter. Op 21 januari 1943 hebben ze *Het Apeldoornsche Bosch* leeggehaald. Alle patiënten en alle kinderen werden met vrachtauto's uit het gesticht naar het station in Apeldoorn vervoerd en vandaar rechtstreeks in beestenwagens naar Auschwitz. Daar kwamen ze op 25 januari aan. Voor al die gekken vonden ze het niet nodig de gaskamers in werking te stellen. Ze zijn levend in het vuur gegooid, ook Uw schoonzuster Kaatje en haar kinderen Betje, Max, Heintje, Salomon, Nathan en Jacob. De oudste zestien en de jongste drie.

Van deze tak van Uw familie, die van oom Hartog, heeft dus één zoon de oorlog overleefd: de in een pleeggezin opgenomen

Mozes. Hij is een paar jaar na de oorlog naar de Joodse staat Israël vertrokken, waar hij nu met vrouw en kinderen woont. Enkele jaren geleden, bij het huwelijk van Uw kleindochter Hadas (de oudste dochter van Alex) heb ik nog een hele avond met hem en zijn vrouw zitten praten.

Na Uw broer Hartog werd Uw zuster Sientje geboren. Tante Sientje is eerst getrouwd geweest met Meijer van West en, na diens dood in 1922, met Arend van der Kar. Tante Sientje en haar man Meijer hebben negen kinderen gekregen en na Meijers dood, maar voor haar huwelijk met Arend, werd nog één kind geboren. Deze brief wordt wel erg lang als ik van elk van die kinderen - en van hun kinderen -de lotgevallen afzonderlijk ga vertellen. Van de tien kinderen van tante Sientje zijn er twee voor de oorlog gestorven, twee hebben het overleefd en zes zijn vermoord in de kampen in Polen. Tante Sientje had veertien kleinkinderen, waarvan er één voor het uitbreken van de oorlog is gestorven, negen in Polen zijn vermoord en vier de oorlog hebben overleefd (waarvan drie naar de Joodse staat Israël zijn gegaan). Tante Sientje en oom Arend zijn beiden in Auschwitz vergast; tante Sientje op 56-jarige leeftijd. De familietak van tante Sientje is dus wel grotendeels, maar niet geheel uitgeroeid.

Een paar jaar na tante Sientje werd Uw zuster Roosje geboren. Zij was eerst getrouwd met Abraham van der Kar en nadat deze ver voor de oorlog was gestorven, met Mozes van der Kar. Ik heb nooit geweten of dat broers van elkaar waren (en evenmin of de tweede man van tante Sientje, Arend, een broer van hen was). Tante Roosje en oom Mozes herinner ik me nog vaag. In haar huwelijk met Abraham had tante Roosje negen kinderen, in haar huwelijk met oom Mozes twee. Alle elf kinderen zijn in de kampen vermoord. Tante Roosje had elf kleinkinderen. Eén van hen

is voor de oorlog gestorven, de andere tien zijn in de kampen gedood. Tante Roosje en oom Mozes zijn in Auschwitz vergast; tante Roosje is drie-en-vijftig jaar geworden. Deze familietak van tante Roosje is geheel verdwenen: moeder, vader, kinderen en kleinkinderen.

U hebt nog een broer gehad, Jonas, die tijdens de Eerste Wereldoorlog op 25-jarige leeftijd is gestorven. U hebt mij nooit iets over deze oom verteld.

Tante Hanna, die een paar jaar na Jonas is geboren, heeft een wat ingewikkeld leven gehad. Ze is getrouwd geweest met Isaac Bruinvels van wie ze na acht jaar huwelijk is gescheiden. Daarna heeft ze in drie huwelijken drie mannen overleefd. Ik herinner me niet haar of een van haar mannen ooit gezien te hebben. U heeft mij nooit iets over tante Hanna verteld. Was zij het zwarte schaap van de familie? Ik heb allerlei dingen over haar gevonden, onder meer dat ze patiënte is geweest in *Het Apeldoornsche Bosch*. Omdat ze gemengd gehuwd was (met één van die drie mannen die ze overleefde) kon ze daar nog weg voordat de inwoners op transport werden gesteld. Uit haar huwelijk met Isaac Bruinvels had ze vier kinderen en daarna heeft ze nog een buitenechtelijk kind gekregen. Alle vijf kinderen zijn vermoord, één in het Oostenrijkse Mauthausen, de rest in Polen (waarvan er één vanuit *Het Apeldoornsche Bosch* op transport is gegaan en met de kinderen van oom Hartog levend is verbrand). Tante Hanna is in 1976 in Rotterdam overleden. Na haar dood was er van deze familietak niemand meer over.

Oom Jacob, Uw jongste broer, herinner ik me het beste. Hij woonde met tante Mietje en hun kinderen in onze straat, Agniesestraat, op nummer 19. Wij kwamen vaak bij hen en zij bij

ons. Zij hebben vijf kinderen gekregen, waarvan er één drie weken na de geboorte is overleden. De vier andere kinderen - Leendert, Rebecca, Nathan en Grietje - zijn in Polen vergast. Leendert, de oudste, was toen twee-en-twintig jaar, Grietje, de jongste, acht. Oom Jacob was van onze familie het eerste slachtoffer. Bij een strafactie is hij opgepakt en naar Mauthausen overgebracht. Al op 7 juli 1942 is hij vermoord, zes-en-veertig jaar oud. Tante Mietje is bijna een jaar later in Sobibor vergast. Deze familietak is ook volledig uitgemoord.

Opoe Bekkie, Uw moeder, is thuis gestorven, een half jaar voor de transporten begonnen. Ze is zeven-en-tachtig jaar geworden. Opa Isaac heeft de grote reis nog gemaakt. Hij is op 19 oktober 1942 vanuit Westerbork op transport gesteld naar Auschwitz, waar hij onmiddellijk na aankomst, drie-en-tachtig jaar oud, is vergast. Van Uw familie is weinig winst en veel verlies te melden. In de mannelijke lijn heeft één Grootkerk het overleefd: een zoon van oom Hartog en tante Kaatje. In Israël heeft hij zijn achternaam veranderd.

Nu nog de lotgevallen van de leden van het gezin dat Vader en U hebben gesticht. Ook hier heb ik U meer verlies dan winst te melden.

Uw oudste zoon Levi, en zijn vrouw Martha en hun dochtertje Grietje zijn op 4 december 1942 vanuit Westerbork op transport gesteld. Zij kwamen op 7 december in Auschwitz aan. Zoals alle moeders met kleine kinderen zijn Martha en Grietje meteen vergast, Martha vier-en-twintig jaar oud, Grietje nog geen twee. Levi is op het perron van Auschwitz in de andere rij geplaatst dan zijn vrouw en dochter. Hij werd geselecteerd om te werken. Lang heeft hij het niet volgehouden. Hij is op 28 februari 1943 vermoord, zes-en-twintig jaar oud.

Uw dochter Bep en haar man Izak zijn met het transport van 11 januari 1943 vanuit Westerbok naar Auschwitz vervoerd, dat weet U, want Vader en U zaten in dezelfde trein. Bij aankomst zijn Bep en Izak geselecteerd om niet direct te worden vergast, maar om te werken. Zij zijn beiden op 30 april 1943 vermoord. Bep vier-en-twintig jaar oud en Izak twee-en-dertig.

Maup was de eerste van ons gezin die vanuit Westerbork op transport ging, op 7 augustus 1942. Hij heeft in Auschwitz de eerste selectie doorstaan, maar hij heeft het in het kamp niet lang volgehouden. Op 30 september 1942, een-en-twintig jaar oud, is hij vermoord.

Ik heb U al geschreven dat Jaap tijdens zijn onderduik in de trein tussen Amsterdam en Rotterdam is gepakt. Hij is met het transport van 18 mei 1943 uit Westerbork vertrokken, niet naar Auschwitz maar naar Sobibor. Sobibor was, anders dan Auschwitz, uitsluitend een vernietigingskamp: vrijwel iedereen die daar aankwam werd nog dezelfde dag vergast. Jaap heeft geen enkele kans gehad. Als jongen van zestien jaar heeft hij, zonder steun van een familielid, de reis naar Sobibor gemaakt, waar hij, na aankomst op 21 mei 1943, onmiddellijk is vergast.

Van Uw kinderen hebben alleen Alex en ik de oorlog overleefd. Dank zij Uw moedige daad ons onder te laten duiken en dank zij onze onderduikouders.

Ik moet het verhaal nu afmaken met de belevenissen van Vader en U. Dat is vreemd, want U weet daar meer van dan ik. Maar ik wil U toch graag laten weten welk deel van dat verhaal ik ken, wat ik denk dat er gebeurd is en wat ik erover droom.

Ik heb geprobeerd te achterhalen hoe en door wie Vader is opgepakt en door wie U bent opgehaald van Uw onderduikadres. Het is me niet gelukt. Na de oorlog liepen de mensen die Joden hadden opgepakt daar niet mee te koop. Ik weet ook niet precies wanneer Vader en U zijn opgepakt. Maar ik kan dat wel een beetje berekenen. Vader en U zijn met het transport van 11 januari 1943 uit Westerbork vertrokken. Als opgepakte onderduikers hebt U in Westerbork in de strafbarak gezeten en dat betekende dat U bij de eerst mogelijkheid op transport naar Polen bent gegaan. Terugrekenend schat ik dat Vader en U op één van de laatste dagen van het jaar 1942 of in de eerste week van januari 1943 in Westerbork bent aangekomen. Voordat U daarheen werd gebracht, zullen ze U wel een paar dagen in Rotterdam hebben vastgehouden om U een verhoor af te nemen en om te

proberen achter de adressen te komen waar Jaap, Alex en ik ondergedoken zaten. Ze zullen Vader en U dus in de derde of in de vierde week van december 1942 hebben opgepakt. Het is een gok, maar ik denk niet dat ik er ver naast zit.

Ze hebben altijd gezegd dat Joden in het oosten zouden moeten werken, maar dat joden die waren ondergedoken en die werden gepakt een zware straf zouden krijgen. Dat was een leugen. Ik ben bang dat U tot aan het moment dat ze U vermoord hebben in die leugen hebt geloofd, dat U vanaf het moment dat U bent opgehaald tot in de gaskamer van Auschwitz spijt hebt gehad van het onderduiken en dat U dacht dat U een beter lot zou hebben getroffen als U gewoon, zonder onderduiken, op transport zou zijn gegaan.

Vooraf in de strafbarak in Westerbork zullen die gedachten wel bij U zijn opgekomen. Wie in de strafbarak zat ging met het eerstvolgende transport mee. Als je niet in de strafbarak zat, had je kans één of twee weken uitstel te krijgen. Maar zelfs als U niet in de strafbarak had gezeten, was U heel snel, zeer waarschijnlijk met het eerste transport, op weg naar Auschwitz gegaan. Vader en U behoorden in Westerbork tot de Joden die *transportfrei* werden genoemd.

Er was voor de leiding in Westerbork geen enkele reden om U daar te houden. U behoorde in geen enkel opzicht tot de kamp-aristocratie; U maakte deel uit van het Joodse proletariaat en sommigen zullen over Vader en U gedacht hebben als proleten. U had geen enkele voorspraak van de buitenlandse Joden die zo'n belangrijke positie in het kamp innamen, U had geen protectie van of relaties bij de Joodsche Raad, U beschikte niet over diamanten en U was te oud om met Uw lichaam een paar weken uitstel van executie te kopen. U was *transportfrei* en Vader ook,

geschikt om de eerstkomende trein naar het oosten te helpen vullen.

Ik hoop dat U wilt inzien dat het onderduiken Uw dood niet versneld heeft. Integendeel, wanneer U niet zou zijn ondergedoken, zou U eerder in Westerbork terecht zijn gekomen en zou u eerder op het perron van Auschwitz hebben gestaan dan nu het geval is geweest.

Op dat perron in Auschwitz heeft het evenmin verschil uitgemaakt dat U als strafgeval uit Westerbork kwam. U heeft dat zelf kunnen zien. Want terwijl U in de rij kwam van de Joden die direct na aankomst de gaskamer ingingen, kwam Vader in de rij te staan die eerst met werken moest worden afgebeeld voordat hij vermoord werd. En U beiden kwam uit dezelfde categorie strafgevallen.

Onderduiken of niet-onderduiken, voor Vader en U heeft dat geen verschil gemaakt, alleen enig uitstel van de dood. Maar voor Alex en mij heeft 't verschil uitgemaakt tussen leven en dood. En bovendien heeft het me al die jaren met trots vervuld dat Vader en U de moed hebben gehad tegen de stroom van bedreigingen en geruchten in te zwemmen, dat U de bevelen, adviezen en opdrachten niet hebt opgevolgd van de mensen die zich in dienst stelden van het absolute kwaad.

Ik heb veel gelezen en gehoord over hoe het ging in Westerbork, maar ik kan me geen goed beeld vormen hoe het U daar in die dagen voor het transport naar Polen is vergaan. Mijn zus Bep en haar man Izak waren in die tijd ook in Westerbork. Zij zijn in dezelfde trein als U op transport gegaan. Hebben zij zich voor dat transport vrijwillig aangemeld om Vader en U tot steun te

zijn? Hebt U hen daarbij aangemoedigd of juist tegengewerkt? Hebben ze U een beetje kunnen helpen en steunen op die tocht naar Polen?

Over de aankomst op het perron van Auschwitz heb ik ook veel gelezen en een paar dingen gehoord. Maar tot die werkelijkheid kan mijn verstand niet doordringen. In die tijd dat Vader en U, Bep en Izak daar aankwamen, waren er nog geen artsen die selecteerden. Dat gebeurde pas later. U werd geselecteerd door de *Kommandant* en zijn ondergeschikten. Hebben ze U in de ene rij gezet en Vader, Bep en Izak in de andere? Of bent U vrijwillig op een vrachtauto geklommen met het idee: laten de anderen maar lopen, ik laat me rijden? Wie zich liet rijden, ging naar de gaskamer; wie ging lopen, ging werken.

Vader, Bep en Izak zijn gaan lopen. Zij hebben gewerkt. Niet lang. Voor alle drie is dezelfde sterfdatum opgegeven: 30 april 1943. Samen uit, samen thuis. U bent op de dag van aankomst vergast: 15 januari 1943. Vier kilometer was het van het perron tot de plek waar ze U zeiden dat U onder de douche mocht. Met alle vrouwen heeft U zich moeten uitkleden; de mannen deden dat in een andere ruimte. Toen moest U naar buiten, in de Poolse winter van januari 1943. daar liep U naakt tussen al die mannen en vrouwen, U die altijd zo preuts was. In de grote douchehal was het lekker warm. Toen hebben ze de deuren hermetisch afgesloten en hebben ze de korrels in de ruimte gestrooid die dankzij die 'lekkere warmte' tot blauwzuurgas werden en toen bent U gestikt en toen hebben ze u uit die ruimte gehaald en toen hebben ze Uw haren afgeknipt en toen hebben ze in Uw mond gekeken of U gouden kiezen had (maar die kregen we niet van het ziekenfonds) en toen hebben ze U in een grote kuil verbrand.

Zo zie ik het ook in mijn droom. Maar ik wil niet als Cham zijn: ik zie U in mijn droom niet naakt. Als U uit die kleedruimte komt op weg naar de gaskamer weet ik dat U geen kleren aan hebt, maar U wordt omringd door de naakte jonge vrouwen van de slaapzaal uit het joodse vakantie- en herstellingsoord in Ter Heide. Als vrouwelijke Jafeths en Sems omringen zij U en achterstevoren lopend onttrekken zij Uw naaktheid aan mijn blikken.

Uw zoon Ies

Verklaring van de gebruikte joodse termen

<i>bar mitswe</i>	plechtigheid waarbij de Joodse jongen na het voltooien van zijn dertiende levensjaar als een volwassene de plicht op zich neemt alle godsdienstige geboden en verboden na te komen
<i>bensjen</i>	het uitspreken van het dankgebed na de maaltijd
<i>broche(s)</i>	dankgebede(n)
<i>gejits</i>	besneden
<i>goj (gojiem)</i>	niet-Jood (niet-Joden)
<i>Jiddisje memme</i>	zorgzame moeder
<i>kosjere huishouding</i>	huishouding waar de rituele spijswetten worden gevolgd
<i>mikwe</i>	ritueel bad
<i>perekoegel</i>	een oostjoods nagerecht van voornamelijk meel, kippenvet, kruiden en peren
<i>sjabbes</i>	sabbath, zaterdag
<i>sjoel</i>	synagoge
<i>talles</i>	gebedsmantel
<i>tefille</i>	gebedenboek
<i>Tenach</i>	Oude Testament

De Holocaust in het kort

Gerton van Boom

Inleiding

‘Eerst komt de macht, daarna de moraal.’¹ Dat moet de lijfspreuk van Hitler en zijn talrijke handlangers zijn geweest. In zijn streven naar macht en wereldhegemonie speelde de Jodenvervolging een belangrijke rol. Door de Joden openlijk en fysiek aan te vallen zette hij zijn strijd tegen socialisme, communisme en kapitalisme kracht bij. Immers, de Joden waren schuldig aan alles. In zijn strijd tegen de joden was de moraal ver te zoeken. Het kwaad werd niet bestraft; in de vernietigingskampen werd het kwaad beloond. Miljoenen onschuldige mensen moesten worden gedood, omdat ze Joods waren...

In totaal zijn ongeveer 6 miljoen Joden door de nazi's vermoord.² Maar waarom is deze waanzinnige jacht op Joden geopend? Wat hadden de Joden misdaan? Hoe is deze extreme vorm van antisemitisme te verklaren? Om op deze vragen een antwoord te geven moeten we terug in de geschiedenis.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn ongeveer 107.000 Joodse medemensen uit Nederland gedeporteerd naar de concentratie- en vernietigingskampen in Duitsland en Polen. Circa 5.000 van hen slaagden erin te overleven in deze erbarmelijke en onmenselijke kampen. Nog de beste overlevingskansen hadden, wrang genoeg, de slachtoffers die uiteindelijk naar het *Austauschkamp* Bergen-Belsen zijn gedeporteerd, waar Joden en andere gevangenen gedetineerd werden om uitgeruild te worden. Ongeveer de helft van de ruim 3.700 rechtstreeks naar Bergen-Belsen gedeporteerde Joden keerde terug.³ Dit percentage was veel hoger dan het percentage overlevenden dat naar de zogenoemde

vernietigingskampen in Sobibor en Auschwitz-Birkenau is gedeporteerd. De ouders en familie van Isaac Lipschits zijn naar deze vernietigingskampen gestuurd. Hun overlevingskansen waren verwaarloosbaar klein. Ze zijn vermoord in de gaskamers en verbrand in de crematoria om de sporen uit te wissen.

Jodenvervolging in Duitsland

Voor de Tweede Wereldoorlog kwamen in Duitsland de nationaalsocialisten (nazi's) aan de macht onder leiding van Adolf Hitler. Hij wilde zijn macht uitbreiden door gebieden te veroveren zoals Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije, Polen en andere landen. Op deze manier wilden de nazi's hun Derde Rijk vestigen. De nazi's vonden dat het Duitse volk veel beter was dan andere volken en rassen. Dit Arische ras waande zich superieur aan bijvoorbeeld het Joodse en het Slavische ras en de Sinti en Roma.

De nazi's spraken van een Nieuwe Orde, maar in deze Nieuwe Orde was geen sprake van respect voor minderheden of gelijke burgerrechten. De Joden kregen overal de schuld van: de armoede, de economische crisis, de verloren Eerste Wereldoorlog en het bedreigende communisme. De nazi's waren niet de eersten die de Joden discrimineerden. Al eeuwen werden de Joden bespot, gepest, buitengesloten, achtergesteld, mishandeld, vervolgd en vermoord. De nazi's hebben deze eeuwenlang sluimerende en periodiek oplaaiende Jodenhaat op een fanatieke wijze nieuw leven ingeblazen. Dit is zo uit de hand gelopen dat de Duitsers uiteindelijk besloten alle Europese Joden uit te roeien en Europa *judenrein* te maken.

Dit besluit is niet opeens genomen, maar is het resultaat van een jarenlang, zichzelf versterkend proces waarbij het door veel Duitsers als normaal werd beschouwd dat Joden werden gediscrimineerd en vervolgd. Veel jonge Duitsers kregen van kinds af aan te horen dat Joden minderwaardig waren, dat de Joden een

apart volk was dat bedreigend kon zijn voor de Arische Duitsers en het Arische ras belemmerde tot bloei te komen. Dat de Joden in Duitsland al eeuwen woonden en zich ook helemaal Duits voelden, was voor de nazi's niet belangrijk. De Joden in Duitsland telden niet meer dan 1% van de totale Duitse bevolking. Van deze ene procent was een overgroot deel volledig geïntegreerd in de Duitse samenleving en hadden de Duitse taal, cultuur, onderwijs en levensstijl aangenomen. Hoe kon zo'n kleine, grotendeels ingeburgerde minderheid bedreigend zijn voor de overige 99% van de Duitsers?

Sommige Joden waren zakelijk succesvol, terwijl het economisch slecht ging in Duitsland. Dat droeg bij aan de afgunst van de Joden door de arme en verbitterde Duitse bevolking. De Joden kregen de schuld van de economische malaise. In de ogen van de nazi's waren ze de onbetrouwbare handlangers van het uitbuitende kapitalisme.

In Oost-Europa waren de Joden vaak nog orthodox en arm. Deze verarmde Joden werden ervan beschuldigd het socialisme en communisme te steunen. Naast de Joden zagen de nazi's de communisten als hun grootste vijand. Dat heeft geleid tot de Tweede Wereldoorlog waarin ongeveer vijftig miljoen mensen de dood hebben gevonden.

De nazi's waren er ook van overtuigd dat Joden lichamelijke kenmerken bezaten die hun eigen vernietiging in de hand werkten. Het Arische ras was volgens de nationaalsocialisten superieur. De Joden ondernijnden de natuurlijke ontwikkeling van de Ariërs.

Het proces van de vernietiging van de Europese Joden heeft zich in een aantal fasen voltrokken: discriminatie, registratie, onteigening, isolatie, segregatie, concentratie, deportatie en uiteindelijk moord.

De eerste fase duurde in Duitsland van 1933 tot 1939, het moment waarop de Tweede Wereldoorlog uitbrak. In deze periode werden in Duitsland talloze anti-Joodse maatregelen genomen. Op 15 september 1935 werden de Neurenberger raswetten aangenomen. Joden hadden geen zuiver Duits bloed en werden ontslagen als ambtenaar. De Joden werd het Duitse staatsburgerschap ontnomen. Later werd het de Joden helemaal onmogelijk gemaakt deel te nemen aan het economische en sociale leven. Er volgden maatregelen en wetten die Joden beroofden van al hun bezittingen, zoals hun spaargeld, huizen en bedrijven.

Op 9 november 1938 ontstond er een hevige gewelddadige uitbarsting. Meer dan honderd Joden werden vermoord, veel meer Joden werden opgepakt en naar concentratiekampen gedeporteerd. Joodse bezittingen waaronder winkels en synagogen werden vernield en vernietigd door de nazi's. De ramen van Joodse winkels en huizen werden ingegooid, zodat deze dag de geschiedenis is ingegaan als de *Kristallnacht*. Naarmate de jaren verstrekten werden de anti-Joodse maatregelen scherper. De Joden werden aangespoord te emigreren en dat hebben velen ook gedaan. Een voorbeeld daarvan is de familie van Anne Frank.

Hitler verklaarde in januari 1939 dat als de oorlog zou uitbreken het Joodse ras vernietigd zou worden. Deze waarschuwing is maar door weinigen serieus genomen. Toen Duitsland Polen bezette in september 1939, richtten de nazi's ook hun pijlen op de Joodse bevolking. In Polen en later ook in de Sovjet-Unie (Oekraïne, Wit-Rusland, Rusland en de Baltische staten) werden zogenaamde *Einsatzgruppen* ingezet. In het kielzog van het Duitse leger drongen ze de bezette gebieden binnen en hebben honderdduizenden Joden geëxecuteerd.

Een dieptepunt was de massaslachting van Baby Jar nabij Kiev in Oekraïne. In twee dagen tijd, op 29 en 30 september 1941,

werden meer dan 33.000 Joden doodgeschoten.

Vanaf februari 1940 werd het eerste getto gevormd in Lodz. Later dat jaar, in november 1940, werd het allergrootste getto van Polen opgericht in Warschau. Alle Joden werden bijeengedreven in deze getto's. Van daar konden de Joden gemakkelijk gedeporteerd worden naar de concentratie- en vernietigingskampen. De circa 500.000 Joden van Warschau zijn vergast in het nabij gelegen vernietigingskamp Treblinka.

In oktober 1941 werden de eerste Joodse Duitsers systematisch gedeporteerd uit Duitsland. In deze periode moeten Hitler en zijn handlangers van de Schutz Staffel (SS) al besloten hebben dat alle Europese Joden vernietigd moesten worden. Op de Wannseeconferentie op 20 januari 1942 hebben de nazi's afspraken gemaakt over de coördinatie van de *Endlösung der Judenfrage* (de definitieve oplossing van het Joodse vraagstuk). Hoe de Joden precies uitgeroeid moesten worden wisten de nazi's nog niet. De massale executies waren te belastend voor de Duitse soldaten en namen te veel tijd in beslag. De nazi's zochten naar andere methoden om de Joden sneller, efficiënter, makkelijker oftewel industriëler te kunnen uitroeien. Ze experimenteerden met mobiele gaswagens in Chelmnno. Latere experimenten in Auschwitz met het ontsmettingsmiddel Zyklon B (blauwzuurgas) leverden betere resultaten op dan de gaswagens. Meer Joden konden sneller vermoord worden. Vanaf juli 1942 tot november 1944 zijn de gaskamers in Auschwitz en vooral in het nabijgelegen concentratie- en vernietigingskamp Birkenau operationeel geweest. Ruwe schattingen geven aan dat ongeveer 900.000 Joden en andere gevangenen in de gaskamers van Auschwitz-Birkenau gruwelijk zijn vergast. In totaal zijn circa 2.2 miljoen Joden in de gaskamers van de vernietigingskampen vermoord, in Treblinka, Belzec, Sobibor, Auschwitz-Birkenau en Majdanek.

Op 27 januari 1945 werd Auschwitz-Birkenau door het

Russische leger bevrijd. Deze dag is door de Verenigde Naties uitgeroepen tot Holocaust Herdenkingsdag.

Holocaust in Nederland

De sjoa, zoals de Jodenvervolging ook wel genoemd wordt, voltrok zich in Nederland ongeveer volgens hetzelfde patroon als in Duitsland: discriminatie, registratie, onteigening, isolatie, segregatie, concentratie, deportatie en moord. Alleen lag het tempo waarin deze fasen in Nederland werden doorlopen veel hoger. Was het in Duitsland een proces van meer dan tien jaar; in Nederland voltrok de Holocaust zich slechts in enkele jaren.

De Duitsers vielen in mei 1940 Nederland binnen. Enkele maanden later werden de eerste anti-Joodse maatregelen afgekondigd. Ambtenaren moesten een Ariërverklaring ondertekenen. Joden werden ontslagen uit overheids- en andere functies. Daarna werden parken, zwembaden, scholen, universiteiten en andere openbare gelegenheden verboden terrein voor Joden. Joodse scholieren mochten niet meer naar scholen waar ook niet-Joodse kinderen les kregen.

In januari 1941 werd een begin gemaakt met de registratie van Joden en Joodse bedrijven. Alle Joden moesten zich melden en registratieformulieren invullen. Bijna alle Joden hebben zich vervolgens laten registreren en moesten daarvoor 1 gulden leges betalen. Deze registratie, uitgevoerd door het Nederlandse ambtelijke apparaat, is de grondslag geweest voor de succesvolle deportatie en moord van de Nederlandse Joden. Later moesten veel Joodse bezittingen worden overgedragen aan een fictief filiaal van de Joodse bank Lipmann, Rosenthal en Co.

Als vergelding voor een vechtpartij tussen de Joodse ordedienst en WA-mannen, waarbij WA-man Knoop om het leven kwam, werden in februari 1941 door de Duitsers in een razzia 389⁴ onschuldige jonge Joodse mannen opgepakt en naar het

concentratiekamp Mauthausen in Oostenrijk gedeporteerd. Niemand van hen is teruggekeerd. Dit heeft zich later nog enkele malen herhaald. Door deze razzia is een spontane staking uitgebrosen uit solidariteit met de Joden: de Februaristaking.⁵ De nazi's hebben deze staking hardhandig onderdrukt.

Eind 1941, begin 1942 troffen de Duitsers volop voorbereidingen voor de aanstaande deportaties. Vele buiten Amsterdam wonende Joden werden gedwongen naar de hoofdstad te verhuizen in daarvoor aangewezen wijken. De vanuit Duitsland gevluchte Joden werden naar het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork gestuurd, dat omgedoopt werd als *Polizeiliches Judendurchgangslager*. Een tweede verordening was de mobilisatie van werkloze Joden in werkkampen. Sommigen trachten hieraan te ontkomen en doken onder.

In juni-juli 1942 werden de eerste Joden opgeroepen om te gaan werken in het Oosten (*Arbeitseinsatz im Osten*). Hiermee begonnen feitelijk de deportaties naar Auschwitz en Sobibor. Toen te weinig Joden spontaan gehoor gaven aan de oproep voor de *Arbeitseinsatz*, werden razzia's gehouden om de Joden op te halen en te deporteren naar het doorgangskamp Westerbork en vandaar naar de concentratie- en vernietigingskampen. *Arbeitseinsatz* werd daarmee de dekmantel voor massamoord, voor vergassing van ongeveer 73% van de Nederlandse Joodse bevolking.⁶ Eind september 1943 werd de laatste grote razzia gehouden, waarna Seyss-Inquart, de hoogste baas van de Duitsers in Nederland, het Joodse vraagstuk als opgelost beschouwde.

De Duitse afdeling die verantwoordelijk was voor de deportatie bestond slechts uit 400 mensen. Dat was onvoldoende om de grootschalige deportaties uit te voeren. Als tussenschakel hebben de Duitsers de Joodse Raad ingesteld. Deze Joodse Raad werd bestuurd door vooraanstaande Joden en was verantwoordelijk voor het opstellen van de transportlijsten en het doorge-

ven van de instructies aan de Joodse slachtoffers. Daarnaast heeft de Nederlandse overheid (ambtenaren, politie en spoorwegen) zonder grote tegenwerking meegewerkt aan de deportatie van de Joden. In geen enkel West-Europees land was het percentage gedeporteerde en vermoorde Joodse medemensen zo hoog als in Nederland. Van de 140.000 (vol)joden zijn er 102.000 op industriële wijze vergast of op andere wrede wijze vermoord. Dat veel Nederlanders hebben geholpen Joden te laten onderduiken, doet aan dit percentage helaas niets af.

Jodenvervolging in Rotterdam

Rotterdam was na Amsterdam en Den Haag de stad met de meeste Joodse inwoners.⁷ Men schat het aantal Joden in Rotterdam aan de vooravond van de oorlog op ongeveer 13.000. Ongeveer 2.000 Joden zijn door het bombardement op Rotterdam (14 mei 1940) om het leven gekomen of werden verplicht geëvacueerd als Joods vluchteling (september 1940). Na de *Kristallnacht* in november 1938 zijn veel Duitse Joden naar Nederland gevlucht. Een belangrijk deel daarvan wachtte in Rotterdam op emigratie naar de Verenigde Staten of elders.

Van de overgebleven 11.006 Joden in Rotterdam waren er 8.368 voljood. De overgebleven half- en kwartjoden werden ongemoeid gelaten om niet te veel onrust onder de Nederlandse bevolking te zaaien. Vast is komen te staan dat 81%⁸ van de Rotterdamse voljoden is gedeporteerd en vermoord, waaronder de familie van Isaac Lipschits.

Na de registratie van de Joden in januari en februari 1941, kreeg de Joodse Raad in oktober 1941 de opdracht een cartotheek aan te leggen op basis van de gegevens uit het register van de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters in Den Haag. Deze ambtelijke instelling was verantwoordelijk voor de registratie van de Joden.

In mei 1942 werden de Joden gebrandmerkt doordat ze verplicht een Jodenster (Davidsster) moesten dragen. Een maand later werd bekend gemaakt dat Joden een oproep zullen krijgen voor de *Arbeitseinsatz* en dus gedeporteerd zullen worden. Dit gold ook voor Rotterdam.

Loods 24

In de nacht van 30 op 31 juli 1942 vertrok het eerste transport vanuit Loods 24, de verzamelplaats aan de Entrepotstraat. Loods 24 lag op een afgesloten haventerrein achter een twee meter hoge muur van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen. De houten loods stond in het zuidelijke stadsdeel tussen de Spoorweghaven en de Binnenhaven. Tegenwoordig heet deze wijk de Kop van Zuid. Loods 24 lag afgelegen. Het was voorzien van spoorwegrails die via het goederenemplacement Feijenoord aansluiting gaven op het landelijke spoorwegnet van de Nederlandse Spoorwegen. Een ideale en rustige verzamelplaats voor de deportaties.

Ongeveer 2.000 Joodse Rotterdammer kregen een oproep zich op 30 juli 1942 te melden bij Loods 24. Elfhonderd mensen hebben zich gemeld, bepakt en bezakt. Velen bleven thuis of doken onder. Een tweede oproep, in augustus, leverde achthonderd Joden op. Bij de derde oproep kwamen slechts vijfhonderd mensen opdagen.

In september 1942 schakelden de Duitsers over op een andere aanpak. Als de Joden zich niet zelf meldden, werden ze opgehaald door middel van *razzia's*. 'Uit de Joodse vluchtelingen afkomstig uit Duitsland en Oost-Europa, werd een transport samengesteld. Op 8 oktober gingen Joodse Rotterdammers tussen 60 en 96 jaar via Loods 24 eerst naar Westerbork om van daar naar de vernietigingskampen te worden afgevoerd. Een week later alle vrouwen en kinderen van degenen die al wegge-

voerd waren.” ‘Beestachtig kan men zo’n handelwijze niet noemen, daar beesten zo iets nooit zouden doen... Het lijkt wel of we in de tijd van Nero terug zijn, aldus de ooggetuige dr. H. Mees.¹⁰

Eind oktober ’42 begonnen de Duitsers de mensen van huis op te halen. Tussen oktober 1942 en februari 1943 was het relatief rustig met deportaties, totdat op 26 februari 1942 door een gezamenlijke inspanning van de SD (*Sicherheitsdienst*) en de Nederlandse WA het Joodse weeshuis aan de Mathernesserlaan, het Joodse bejaardentehuis (Gesticht voor Israëlitische Oude Lieden en Zieken) aan de Claes de Vrieslaan en het Joodse ziekenhuis aan de Schietbaanlaan werden geruimd. Die dag gingen in totaal 269 mensen op transport naar Westerbork. ‘Ook hopeloos zieken moesten mee, maar dan zonder geneesmiddelen; na hun zegepraal trokken de WA-mannen in gesloten gelederen zingend de straat op.’¹¹

Op 22 april 1943 moesten de laatste tientallen Joden in Zuid-Holland, waaronder leden van de Joodse Raad bureau Rotterdam, zich in Vught melden. De overgebleven Portugese Joden moesten in de zomer van 1943 weg.¹² Eind september krijgt opperrabbijn A.B.N. Davids samen met het bestuur van de Rotterdamse afdeling van de Joodse Raad een oproep voor deportatie naar Westerbork. Hij heeft gehoor gegeven aan deze oproep. Hij stierf op 22 februari 1945 in Bergen-Belsen.

De arme Jodenbuurt (Helmersstraat en Ammanstraat, thans Weena) was door het bombardement van mei 1940 totaal verwoest. Door de deportaties in 1942 en 1943 was het Joodse sociale leven helemaal ontwricht en vernietigd. In 1942 werden 4.313 Rotterdammers gedeporteerd, in 1943 volgden 2.223 onschuldigen hetzelfde lot. In 1944 slaagde de politie erin nog 254 arrestanten (voornamelijk ondergedoken Joden) over te dragen aan de Duitse moordenaars. Zodoende kon 81% van de

Joodse Rotterdammers als ongedierte worden verdelgd.

Isaac Lipschits en zijn jongere broer konden onderduiken, dankzij de vooruitziende blik van hun ouders. Dat was niet voor iedereen weggelegd. De overgrote meerderheid kon het noodlot niet ontlopen en stierf in Sobibor en Auschwitz-Birkenau. De meesten wisten natuurlijk ook niet welk noodlot ze na deportatie zou treffen. ‘Men vreesde het ergste, maar niet het ondenkbare.’¹³ Dat het beschaafde Duitse volk tot massamoord en vergassing in staat was, hadden de meesten niet verwacht.

Stichting Comité Loods 24

Loods 24 is voor Rotterdammers een begrip. De verzamelplaats heeft diepe sporen nagelaten in de geschiedenis van Rotterdam. Om de lessen van de geschiedenis van Loods 24 levendig te houden organiseert Stichting Comité Loods 24 jaarlijks een herdenking. De stichting geeft talloze publicaties uit en is de initiatiefnemer geweest van het boek *Kaddisj. Ter nagedachtenis van de joodse Rotterdamse burgers 1940-1945* een monument voor de gedeporteerde en lafhartig vermoorde onschuldige Rotterdamse Joden. Met onmisbare hulp en inzet van de gemeente Rotterdam is dit monument gerealiseerd. Alle Rotterdamse Holocaust slachtoffers staan in dit monument vermeld; alle 8.368, waaronder ook de ouders en familie van Isaac Lipschits.

Tot slot

De schaamteloze en mensonterende Jodenvervolgning leert ons dat we altijd alert moeten zijn op pesten, discriminatie, antisemitisme, racisme, vreemdelingenhaat en genocide.

‘Als de dictatuur een feit is, is de revolutie een plicht.’¹⁴ Dictatuur moet altijd ruim worden opgevat: onderdrukking, onrechtvaardigheid, machtswellustig en autoritair optreden en het achterstellen van groepen en individuen. Deze leus moet

altijd de leidraad zijn van ons handelen, ons onderwijs, onze politiek en onze sociale controle. Zodra discriminatie aan de oppervlakte komt, moet iedereen zich daartegen openlijk en actief verzetten en niet zoals in de Tweede Wereldoorlog velen gedaan hebben door het hoofd af te wenden. Niets doen en de andere kant opkijken, leidt tot meer discriminatie, antisemitisme, islamhaat, xenofobie en kan uiteindelijk uitdraaien op volkerenmoord.

In de Tweede Wereldoorlog hebben de nazi's geprobeerd op slinkse en industriële wijze alle Europese Joden te vermoorden. Dat was in deze vorm een unieke gebeurtenis. Dat mag nooit meer gebeuren. Nooit meer Auschwitz!

Op microniveau kan de kiem van Auschwitz al ontstaan op school met pesten van kinderen die anders zijn, anders lijken of kwetsbaar zijn. Nooit wordt de sterkste gepest. Nooit wordt de grootste groep gepest. Het zijn altijd de zwakkeren en de minderheden. Dit gedrag dat potentieel in iedereen schuilt, kan, indien dit niet openlijk bestreden wordt en ongestoord jarenlang, decennialang en eeuwenlang mag voortwoekeren, uitmonden in gebrek aan respect, discriminatie en uiteindelijk in genocide. Dit gedrag heeft ook te maken met macht; het hebben van macht over anderen, over andere landen en over andere volkeren. Een ongebreidelde drang naar macht gaat altijd ten kosten van een bepaalde groep. De Duitse honger naar macht voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft zich met name voltrokken over de rug van de Joden.

We moeten altijd waakzaam zijn voor deze signalen. Daarom mogen we ook nooit vrede hebben met de gebeurtenissen in Darfour, Rwanda, voormalig Joegoslavië, de Turkse genocide op de Armeniërs of de moord op Theo van Gogh. Daarom moeten we alert zijn op de recente politieke ontwikkelingen in Iran. Daarom moeten we altijd corrigerend optreden. Daarom moeten we ook waken voor onze privacy en ons niet meer laten regi-

streren. We weten nu wat de gevolgen kunnen zijn: als slachtvee worden afgevoerd en vermoord.

Noten:

- ¹ Parafraze op de uitspraak van de Duitse schrijver Bertolt Brecht: *'Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral.'*
- ² Dieter Pohl, *Holocaust*, Laren (NH), 2005, p. 148. Volgens de laatste stand van de Holocaust geschiedschrijving bedraagt het vermoedelijke aantal slachtoffers van de Jodenvervolging ongeveer 5.6 miljoen. Ongeveer 46% is vermoord in de vernietigingskampen, ca. 40% is geëxecuteerd, ca. 12% is gestorven in de getto's en werkkampen en ca. 2% is omgekomen tijdens de Dodenmarsen.
- ³ Dirk Mulder, 'Ten geleide', p. 12, in: Jaap Polak en Ina Soep, *Tussen de barakken*, Laren (NH), 2006.
- ⁴ B.J. Flim, 'De Holocaust in Nederland', p. 27, in: *Rechtvaardigen onder Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan Joden*, Amsterdam/Antwerpen.
- ⁵ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1040-1945*, Amsterdam, 2005, eerste deel, p.77-94.
- ⁶ In Nederland woonden ongeveer 140.000 voljoden, waarvan 102.000 Joden zijn vermoord. Dat is ongeveer 73%.
- ⁷ A.W. Oosthoek, 'Inleiding', p.11, in: *Kaddisj. Ter nagedachtenis van de joodse Rotterdamse burgers 1940-1945*, Rotterdam, 2000.
- ⁸ *Ibid.*, p. 23.
- ⁹ Stichting Comité Loods 24, *Een wandeling door joods Rotterdam*, Rotterdam, 2006, p. 3.
- ¹⁰ H. Mees, *Mijn oorlogsdagboek*, Rotterdam, 1945, p. 258.
- ¹¹ Presser, *Ondergang*, eerste deel, p. 402.
- ¹² *Ibid.*
- ¹³ Charlotte Delbo, *Auschwitz et Après I. Aucun de nous ne reviendra*, Parijs, 1970, p. 11 ('Ils attendent le pire – ils n'attendent pas l'inconcevable'). Zie ook Ernst van Alphen, 'De huid van de herinnering. Charlotte Delbo: teksten van een overlevende', in: *Lust & Gratie* 56, 14e jaargang, nummer 56, 1997-1998, p. 11.
- ¹⁴ Pascal Mercier, *Nachttrein naar Lissabon*, Amsterdam, 2006, p. 72. 'Als de dictatuur een feit is, is de revolutie een plicht', was het grafschrift op het graf van het personage in deze roman die zich verzette tegen de dictatuur van Salazar in Portugal.

Holocaust links

Auschwitz-Birkenau State Museum, Polen	: www.auschwitz-muzeum.oswiecim.pl
Anne Frank Huis	: www.annefrank.nl
Centre for Research on Dutch Jewry	: www.dutchjewry.huji.ac.il
Centrum voor Holocaust en Genocide Studies	: www.chgs.nl
Holocaust Memorial Day	: www.holocaustmemorialday.nl
Hollandsche Schouwburg	: www.hollandscheschouwburg.nl
Holocaust overzicht	: www.holocaust.klup.nl
Informatiebron voor leraren	: www.fcit.usf.edu/holocaust/resource/resource.htm
Joods Historisch Museum	: www.jhm.nl
Joods Museum van Deportatie en Verzet, België	: www.cicb.be
Joodse pagina	: www.jodendom.startpagina.nl
Kamp Vught	: www.nmkampvught.nl
Kamp Westerbork	: www.kampwesterbork.nl
Nationaal Comité 4 en 5 mei	: www.4en5mei.nl
Nazi vernietigingskampen	: www.deathcamps.org
Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie	: www.niod.nl
Nederlands Auschwitz Comité	: www.auschwitz.nl
Simon Wiesenthal Center, VS	: www.wiesenthal.com
Stichting Holocaust Herdenking	: www.holocaustherdenking.nl
Stichting Joods Monument in Nederland	: www.joodsmonument.nl
Stichting Sobibor	: www.stichtingsobibor.nl
Survivors of the Shoah, VS	: www.vhf.org
United States Holocaust Memorial Museum, VS	: www.ushmm.org
Yad Vashem, Israël	: www.yadvashem.org

Dieter Pohl - *Holocaust*

Massale moord op de Europese joden

Compacte en goed leesbare introductie

Gebonden, 174 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 90-808858-1-9
Prijs: € 17,50

Olga Lengyel - *Leven met de dood*

Een vrouw overleeft Birkenau

*Holocaust
klassieker*

Gebonden, 220 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 90-808858-5-1
Prijs: € 22,50

Het Auschwitz Album

Reportage van een transport

Uniek historisch document

Redactie: I. Gutman, B. Gutterman
Gebonden, 250 blz.
Formaat: 23 x 23 cm
ISBN: 90-808858-7-8
Prijs: € 24,50

Hanna Hammelburg-de Beer

Ontmoetingen in de hel

Auschwitz - Gross Rosen

Gebonden, 50 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 90-808858-3-5
Prijs: € 9,50

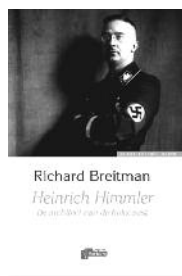
*Intieme en warme
ontmoetingen*

Richard Breitman - *Heinrich Himmler*

De architect van de holocaust

Biografie

Gebonden, 428 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 90-808858-6-x
Prijs: € 29,50

Jaap Polak en Ina Soep

Tussen de barakken...

Liefdesbrieven in Westerbork en Bergen-Belsen

Gebonden, 260 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 90-74274-01-3
Prijs: € 22,50

*Hoe sterk
liefde kan zijn*

Helga Herzberg
Door het oog van de naald
Maastricht - Luik - Mechelen - Auschwitz

Helga Herzberg

Door het oog van de naald

Maastricht - Luik - Mechelen - Auschwitz

Gebonden, 100 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 90-74274-00-5
Prijs: € 12,50

*Een document
voor het nageslacht*

David M. Crowe - Oskar Schindler

*De biografie en het ware verhaal
achter de 'Schindlerlijst'*

*Een baanbrekende
biografie*

Gebonden, 800 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 90-808858-9-4
Prijs: € 29,50

David M. Crowe
Oskar Schindler
De biografie over zijn leven en het
ware verhaal achter de 'Schindlerlijst'

Rob Cohen
Niet klein gekregen
Mijn overwinning op de nazi's

Rob Cohen- *Niet klein gekregen*

Mijn overwinning op de nazi's

Gebonden, ca. 250 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 90-742740-5-6
Prijs: € 22,50

*Overleven door
isolement*

Harry Fields - *Turbulente tijden* *De odyssee van een Joodse vluchteling*

*Op zoek naar een
nieuw vaderland*

Gebonden 196 blz.
Formaat: 15 x 23 cm
ISBN: 9789074274074
Prijs: € 22,50

Teken in op de gehele serie Verbum Holocaust
Bibliotheek. Kijk op www.verbum.nl.

Het standaardwerk over de Holocaust!

Raul Hilberg

*De vernietiging van
de Europese Joden
Deel I*

Raul Hilberg *De vernietiging van de Europese Joden 1939-1945*

Drie delen, ca. 1500 pagina's

Raul Hilberg

*De vernietiging van
de Europese Joden
Deel III*

Raul Hilberg

*De vernietiging van
de Europese Joden
Deel II*

Steun Verbum Holocaust Bibliotheek en reserveer dit meesterwerk met een inschrijfkorting van ca. 30%.
Inschrijfprijs is € 49,00 (gratis verzending).
Winkelprijs na 1 juni 2008 is € 69,50.
U kunt ook bestellen via www.verbum.nl.

Holocaust Memorial Day / Auschwitz Herdenking Rotterdam, 27 januari 2008

Isaac Lipschits *Onbestelbaar*

Onbestelbaar. Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam wordt in januari 2008 gratis verspreid in Rotterdam ter nagedachtenis aan alle Rotterdamse Joodse slachtoffers. Dit initiatief is genomen door Uitgeverij Verbum. Met deze uitgave wil Uitgeverij Verbum inhoud geven aan het blijvend herdenken van de mensonterende en schaamteloze Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog:

Nooit meer Auschwitz

Nooit meer antisemitisme

Nooit meer discriminatie

Isaac Lipschits is in Rotterdam geboren en opgegroeid (Agniesenstraat 59b) tot hij in 1942 moest onderduiken. Zijn vader was marktkoopman. Zijn ouders hebben Ies en zijn jongere broer laten onderduiken en zodoende hebben de beide broers de oorlog kunnen overleven. De rest van de familie is een droeve dood gestorven in Oost-Europa. In zijn boek *Onbestelbaar* schrijft hij een brief aan zijn moeder, waarin hij vertelt wat er met hem en de rest van de familie gebeurd is. Het resultaat is een indringende aanklacht tegen onrecht, de Jodenvervolging en een roep om respect. Door zijn treffende eenvoud is *Onbestelbaar* een boek voor iedereen, jong en oud, allochtoon, moslim, Jood of christen, gelovig of niet-gelovig, politiek bewust of niet politiek bewust...

Verbum Holocaust
Bibliotheek
www.verbum.nl